

ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ

**ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ У ВАРШАВІ
1944 РОКУ**

СПОМИНИ ОЧЕВИДЦЯ

ЛОНДОН

1963

ВІДБИТКА ІЗ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

З друкарні «Української Видавничої Спілки» в Лондоні
Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers, Ltd.,
200, Liverpool Road, London, N. 1.
Tel.: NORth 6266-7

ВСТУП

Уривок з листа п. В. В. Міяковського до інж. Л. Ю. Биковського з дня 7. 12. 1944 року.

Дорогий Лево Юстиновичу!

Радісно вітаю Ваше визволення з руїн Варшави... У мене до Вас прохання. Запишіть усе, що знаєте, і що бачили, про (Варшавське) повстання та пришліть до Музею-Архіву УВАН. Треба по гарячих слідах збирати мемуари сучасників. Запишіть усе, що можна зараз і за те буде велика дяка від майбутніх істориків...

Ваш М. Міяковський

Відповідь інж. Л. Ю. Биковського п. В. В. Міяковському з дня 3. 1. 1945 р.

Дорогий Володимире Варламовичу!

Жадаєте, щоб я написав спомини про моє перебування під час польського повстання у Варшаві в серпні-вересні 1944 року. Думаю, що це передчасно. Я хоч і видужав фізично, проте все ж почуваю себе ще й досі приголомшеним. Не маю ще на всі події відповідної історичної перспективи. Крім того я був безпосереднім, і до того ще й страждаючим, учасником подій, отже тяжко мені уникнути суб'єктивізму. До того ж про деякі справи не слід ще писати. Прошу все те мати на увазі, коли будете читати внизу подані матеріали.

Списав я їх, може, подекуди безладно, одним черком пера, на підставі власних переживань і спостережень, оповідає інших учасників, повідомлень повстанської преси, що рясно виходила в той час у Варшаві. Під час мого ув'язнення (22. 8.—6. 9. 1944 р.) я був ізольований від безпосередніх подій, тому просив свою дружину виповнити цю прогалину своїми заувагами.

Уклав я спомини більш-менш у хронологічному порядку. Поділив їх на три частини: 1) Перед повстанням, 2) Час повстання і 3) Після повстання. Час повстання, у свою чергу, поділив, із причин особистих, на три розділи: 1) До часу мого ув'язнення, 2) Під час арешту і 3) Після звільнення.

Ваш Л. Биковський

ПЕРЕД ПОВСТАННЯМ

Про те, чи повстання було безглуздям (?) можуть бути різні думки, але, що це був невгаваючий жах — для цього є багато доказів.

Майже на протязі року, перед повстанням, у Варшаві витворилися «мехіканські» умови життя. Все частіше відбувалися напади підпільних польських боївок на жителів міста, а також і бандитів, що підшивалися під боївки. Одночасно майже щодня були атентати на вищих і нижчих урядовців — німців та людей, що служили у німців... Особливо гинули агенти Гештапо та Арбайтсамту. Потім, по різних закутках міста, почали вбивати навіть звичайних німецьких вояків. Це викликало різні карі з боку німецьких окупантів.

Хто це робив? Думки були різні. Одні говорили, що це робота польської підпільної організації. Вбитих таким способом кількох провокаторів і шпигунів, що були на німецькій службі, я бачив і сам, бо вони лежали на нашій та околицьких вулицях. Інші твердили, що це були большевцькі провокації, щоб таким способом викликати заколот та нацькувати німців проти поляків. Усілякі ворохобники й просто бандити використовували це запальне й невизначне становище. Гадаю, що тут діяли всі, згадані вище, причини разом.

Наслідком цього було те, що Варшава в очах німців мала опінію «бандитського» міста. Безперечно, що польська повстанська організація у Варшаві зміцнювалася і порозумівалася з провінцією. Вони діяли під назвою «Армії Крайовой» (АК), згідно з вказівками польського еміграційного уряду в Лондоні. Рівночасно організувалися і прихильники большевиків серед міського населення. Говорилося й оголошувалося афішами, розліпленими на мурах міста, про підготований польсько-большевицький уряд у Варшаві, який тільки чекає на відповідну ситуацію, щоб захопити владу в свої руки. Ці громадсько-політичні течії конкурували між собою.

Серед кіл зближених до німців доводилось чути, що вони про все знають. Тому утиски і протизаходи з боку німців міцнішали: почалися труси, ув'язнення, лапанки на вулицях, поодинокі та масові розстріли...

Місто вкривалося німецькими бункрами, дротяними засіками біля різних установ, зміцненими вартами, стежами, пробними алярмами тощо. Німці сподівалися польського повстання і чекали його. Доводилось навіть чути голоси, що треба, нарешті, викликати це повстання, щоб військо, що буде вертатися з фронту, мало причину знищити місто і його жителів.

Атмосфера все більше й більше напружувалася ще й тому, що німці на сході постійно відступали і фронт наближався до Варшави. Дійшло до того, що німці від половини липня 1944 року почали масово евакуювати свої родини з міста на захід. Згодом і чоловіки, що були залишилися ще при різних урядах, з клунками в руках тікали за родинами.

При кінці липня (29. 7.) вивезли до міста Ласку, біля Лодзі (тодішнього Ліцманштадту) і п. Андрія Лівіцького з родиною та найближчим його оточенням. У Варшаві з родинами залишилось ще нас трьох українців —

автор цих рядків, д-р Т. Олесюк та адвокат П. Васинчук. Про інших українців-залишенців у Варшаві я в той час ще не знав. Якби ми знали були, що нас чекає — навряд чи погодилися б залишитися!

За декілька днів перед Варшавським повстанням московсько-німецький фронт наблизився до Варшави. Москалі зайняли передмістя Прагу й Грохув, що знаходяться на правому березі Висли, себто — на захід від міста. Всім здавалося, що ось-ось німці остаточно вийдуть з міста (лівобережної частини) і його займуть москалі, тим більше, що вони перейшли ріку нижче Варшави і підсунулися з боку міста Пясечно. Ось у такій ситуації та в такій атмосфері й почалося повстання.

ПОВСТАННЯ

Як повстання почалося та хто перший розпочав його — про те різно говорили. Дві головні версії були такі: 1) Повстання спровокували німці або большевики, 2) його підняли самі поляки свідомо, як протест проти масових розстрілів та вивозу молоді на примусові роботи до Німеччини. Поляки мали намір опанувати місто ще перед приходом большевиків.

Насправді ж ніхто й досі правди не знає. Можна встановити лише те (на підставі вісток із часописів), що генерал Бур-Комаровський, який очолював «Армію Крайову» у Варшаві, мав повноважність від польського еміграційного уряду в Лондоні кожночасно поступати так, як уважатиме за відповідне. Отже він, буцімто, дав наказ розпочати повстання, гадаючи, що німці виходять з міста, а москалі вже зайняли частину Варшави. Насправді виявилось, що він помилився. Німці цілком з міста не вийшли, а москалі спинилися на передмістю Прага та дивились, як німці поволи ліквідували повстання. Отже виходить з того таке, що москалі німецькими руками знищили небажаних їм польських патріотів-повстанців (АК), як «агентів Лондону». Разом із тим зруйновано і мільйонне місто, щоб не мати потім клопоту з його жителями та ще й виступити в ролі «добродіїв» польського народу. А відповідальність за руїну Варшави скинути на німців. По ліквідації німцями повстання, москалі все ще не рухалися з місця, а згодом німці навіть відсунули їх на кількадесят кілометрів.

Час від 1-го до 22-го серпня 1944 р.

Повстання почалося 1-го серпня між 4.30-5.00 год. після полудня. Фатально визначена година потім відбилася на всьому перебігу повстання. Відповідні чинники попередили мене, як керівника в той час Публічної Бібліотеки, про повстання вже о 3-ій год. по полудні того ж дня. Наказано було заздалегідь зачинити ворота перед юрбою тощо. Але в котрій годині мало початися повстання, я докладно не знав. Тому, виконавши наказ, я пішов відвідати адвоката П. Васинчука, що жив тоді, здається, на вулиці Вспульній. Я вийшов біля год. 5-ої і в місті зустрів уже стрільянина. Стрільяли з рушниць та пістолів, невідомо хто і звідкіля, переважно з дахів та вікон. Усі прохожі ховалися у підворотнях і по домах. Перебігаючи попід стінами, від брами до брами, я добіг до вул. Маршалковської. Тут рухом

керував якийсь панок, що парасолькою давав знак, коли можна було переходити через вулицю. Час від часу стріляли вже й німці, відповідаючи повстанцям. Вулиці, мов хто »вимів«, за кілька хвилин були порожні. Я опинився щасливо в Публічній Бібліотеці (вул. Кошикова 26), де мене радісно зустріли дружина й служба, бо думали, що я вже вбитий.

З дня на день становище ускладнювалось. Жителі міста, під керівництвом »активів« (АК), почали споруджувати впоперек вулиць барикади з хідникових плит, бочок, дерева, скринь, цегли, меблів. За кілька днів місто, а принаймні середмістя, де я жив, було вкрите барикадами, у відступах 50-100 метрів одна від одної. Біля домів, по обидвох боках вулиці, лишилися тільки вузькі проходи для військових та сміливіших.

А тому, що повстанці та німці стріляли вздовж вулиць і ходити було неможливо, почали пробивати між домами діри-проходи. Тими потаємними ходами, що вели льохами і проломами між домами, вешталися люди.

Барикади на вулицях та потаємні ходи між домами були, нібито, наслідком технічного досвіду громадянської війни в Іспанії та московсько-німецької війни у Сталінграді. Вони перетворювали місто в суцільну неприступну твердиню. Все це робилося вміло, під керівництвом різних інструкторів.

Середмістя, де я жив, було обмежене Єрозолімськими Алеями, Уздовськими Алеями, вул. Натолінського, Пляцом Збавіцеля, вул. Мокотовською, Мокотовським Полею, вул. Ноаковського, Фільтрами і вул. Хабінського. Це була частина т. зв. середмістя, як хто знає Варшаву хоч би з пляну.

На чолі цієї повстанської частини міста був »делегат уряду« (Лондонського). Йому була підпорядкована цивільна адміністрація двох родів — »Протилітунська оборона« (ОПЛ) і »Польський корпус безпеки« (ПКБ).

Протилітунська оборона була поділена на окремі »округи« з комендантами на чолі. Їм, у свою чергу, підлягали »бльоки« домів на чолі з »бльоковими«. Останнім були підпорядковані окремі доми з »домовими комендантами«. До компетенції такої ОПЛ належали: протипожежна акція, продовольчо-розподільюча, керування розміщенням утікачів з інших дільниць міста та з розбитих домів, набирання робітників на земляні, барикадні, пожежні та інші праці й допоміжні функції. Я, з уряду, як керуючий у той час Публічною Бібліотекою, був »домовим комендантом«, а моїм »бльоковим« був п. М., колишній працівник магістрату, польський »ура-патріот«, а насправді — злодюжка й п'яничка. »Округовим« (»Обводовим«) був інж. Р., вже літня, сумлінна у виконванні своїх обов'язків, людина. Він спочатку енергійно взявся до праці, але потім тільки руки заломлював, побачивши до чого йде. Над ними була вже згадана »Делегатура Уряду«, що згодом містилася вже офіційно на вул. Кручій.

Другою галуззю цивільної адміністрації, що також підлягала »Делегатурі Уряду«, був уже згаданий »Польський корпус безпеки« (ПКБ), розбитий на »Комісаріяти поліції«. В нашій частині міста їх було два — на вул. Познанській (ч. 12) і на вул. Гожій (в попереднім приміщенні комендантури поліції). Третій комісаріят організувався на вул. Мокотовській (ч. 34). Поліція

організувалась із нових людей, бо колишніх («гранатових») польських поліціантів німці вивезли ще перед повстанням. Зрештою, попередня польська поліція була скомпромітована в очах населення своєю співпрацею з німцями.

«ОПЛ-овці» і «ПКБ-івці» носили цивільний одяг. Перші мали на рукавах білі, а другі — білочервоні опаски із згаданими літерами.

Третьою, найголовнішою, групою в повстанській організації були різного роду військові. Більшість із них, особливо в нашому районі, належала до «Армії Крайової», перебуваючи під зверхністю ген. Бура-Комаровського. Ця група підлягала польському екзильному урядові в Лондоні. Меншість військових належала до большевицьких організацій — «Польської Армії Людової» (ПАЛ) і «Армії Людової» (АЛ). В нашому середмісті таких військових не було і їх звали «пахолками Сталіна». В тих районах міста, що їх вони захопили, була і їх поліція — «Корпус безпеки» (КБ). На чолі польсько-большевицьких формацій був ген. Монтер (Хрущіцель).

Були ще й інші військові відділи, напр., відділ міліції «Польської Партії Соціалістичної» (ППС).

Рядові повстанці, переважно молодь, були одягнені різно: по-цивільному, в якихось чорних та синіх одностроях, іноді й у німецьких мундирах, а переважно — в незручних сірих або синіх комбінезонах. Всі носили білочервоні опаски з літерами «ВП» (Войско Польске), національного кольору нашивки на грудях і шапках, іноді з орлом, або й без нього.

Старшини зовнішньо мало чим відрізнялися від вояків і лише декотрі з них мали офіцерські мундири. Між масою вони вирізнялися більш рішучим, наказодавчим і солідним виглядом.

Воякам та вояцьким групам асистувала жіноча молодь, що була зодягнена, переважно, також по-чоловічому, а іноді скромно по-жіночому. Це були просто «приятельки» окремих вояків і старшин або працюючі у вояцьких кухнях, або т. зв. «лучники», себто зв'язкові, що розносили накази. Вони, переважно, належали до жіночої частини АК, були розташовані групами при різних штабах і установах під керівництвом та доглядом відповідних «офіцерш». Відзначалися фанатичністю та відданістю повстанській справі.

Крім жіночих військових відділів були ще й «гарцежи», молоді хлопці, що зорганізували «військову пошту». З неї користало й цивільне населення. Ця «пошта» мала свою централю, а по місті були розміщені скриньки для листування. «Гарцежи» ходили й по домах, збирали листи й приносили відповіді. За доручений лист брали книжки для ранених у шпиталях. Свої обов'язки виконували добре й пролазили закутини міста через небезпечні зони.

На початку повстання всі згадані військові формації діяли окремо, але потім об'єдналися. Бур-Комаровський став на чолі повстання, а Монтер був його заступником. Всі вони уважали себе за союзників большевиків проти німців. Але кола зближені до АК, як і сама АК, виявляли виразні застереження проти большевиків, бажаючи, щоб вони самі, а не большевики,

стали господарями міста. Це, мабуть, було одною з причин, чому між повстанцями і польсько-советським генералом Жимерським, що керував большевицьким фронтом на цьому відтинку, не доходило до дійсного порозуміння.

Військо було поділене на округи — т. зв. «Коменди пляцу», що були позначені римськими літерами. Ми, напр., підлягали »III-ій команді пляцу«.

*

На цьому місці в моїх споминах є прогалина. Річ у тому, що первісний рукопис мав 134 стор. зі вставками. В днях 17-18 січня 1945 року, у зв'язку з відступом німців перед москалями, військова жандармерія наказала нам спакуватися та виїхати, разом із фірмою інж. С. К., в напрямку на захід. Рукопис був у моїх речах. По майже місячній жахливій подорожі, під час якої кілька разів ми були під обстрілом москалів, ми опинилися на деякий час у селі Гроссобрінген, біля міста Ваймар у Тюрингії. Тут я з дружиною вприсівся на квартиру до місцевої пасторової, пані Віттинг. Вона ставилася до чужинців з упередженням, а особливо чомусь незлюбила мене, хоч я намагався віддячитися за її »гостинність«. Крім встановленої платні за квартиру, я ще допомагав своєю працею — рубав дерево в лісі, працював у городі тощо. Але все це не помагало і вона недовіряла мені. Особливо дивилась косим оком на деякі наші речі, складені, за її дозволом, в убіральні, за ванною. Там же були й пачки з моїми рукописами, а рукопис, що про нього мова, лежав першим зверху. Випадково я спостеріг, що моїми рукописами користуються для... туалетних потреб. Протест мій був спізнений, бо стор. 15-30 цього рукопису вже зникли безслідно. Спомини були писані, як кажуть, »одним черком пера«, під свіжим враженням. Тому тепер я вже не можу відновити їх так, щоб вони склали органічну цілість. Мова там була про організацію війська, харчеві справи, розташування шахівницею по місту повстанських і німецьких військових відділів, про перебіг боротьби та опущення повстанцями окремих дільниць міста: Секерок, Чернякова, Далекого і Близького Мокотова, Повисля, Старого Міста, Жолібожа. Далі була мова про організацію повстанської преси, пропаганди, таблиць з оголошеннями у відворотнях кожного дому і т. д. Писати про це наново — це вдуматися і ще раз переживати весь жах цих двох з половиною місяців, а від того можна збожеволіти... Тому продовжую далі від стор. 31-ої первісного рукопису.

*

... Вся вулиця Раковецка, Алея Шуха, будинок пошти на розі Новоградської і Познанської вулиць, будинок телефонів (ПАСТА) на вул. Панській, німецьке посольство, там же й садиба університету, частинно Головний залізнодорожний двірець, частинно Політехніка, Мокотовське поле, будинок Генштабу на Гітлерпляцу (кол. Саський пляц), палац Брюловський біля магістрату (осідок шефа Дистрикту), готель Брістоль на Краківському передмісті та Європейський готель, разом з комендантурою і університе-

том, — були міцними німецькими військовими бастионами серед мешкальних домів, у яких засіли повстанці. Магістрат на Театральній площі декілька разів переходив з рук до рук, аж врешті з нього залишилась тільки руїна.

Таким чином із наведеного з'ясується образ тої мозаїки, чи пак шахівниці, з якої складалося місто, що частинно було в руках повстанців і частинно в руках німців. Вже по кількох днях повстання майже в усьому виявлялася перевага німців.

Спочатку німці пробували взяти місто штурмом і кинули на нього військо. Але відразу виявилась нецільовість такої боротьби. Атакуючі зустріли сильний спротив. Їх пражили звідусіль стрілами, а вони, заглиблені у лабіринт вулиць, не могли ані розгорнутися, ані сховатися від вогню повстанців. Кожний дім треба було брати штурмом, як фортецю. Тоді німці, зазнавши значних утрат, відтягнули військо поза місто і почали облогу. Вони відрізали Варшаву звідусіль, обстрілювали її постійно з гармат, літаків і танків. Танки іноді запускалися вглиб міста і часто гинули від пляшок з бензиною. Виявилось, що метода облоги й обстрілу міста здалека дає німцям кращі наслідки, бо повстанці мали лише легку зброю, яку звали іронічно «пукавками», і не досягали нею ворога. А той систематично троцьив вулицю за вулицею, дім за домом, стріляючи то вздовж вулиць, то впоперек.

Становище повстанців з кожним днем гіршало. Особливо страшні для них були т. зв. «корови». Це були гарматні тяжких німецьких мортирів, що, наладовуючись, ревіли як корови. За кілька хвилин наступав вибух і потім звук попавшого в дім гарматня великої вибухової сили. Він мав ще і якийсь плин, що викликав пожежу. Засяг гарматнів — до 1 км, але більшого засягу німцям і не треба було. Згодом з Мокотовського поля почала обстрілювати місто тяжка залізнична гармата, а друга, така ж сама, обстрілювала Варшаву десь від Висли. Її швидко унешкідливили влучним стрілом москалі.

Від цієї стрілянини руйнувалися будинки, займалися пожежі, що їх треба було під обстрілом наспіх гасити, гинули повстанці й цивільні люди. Кількість безпечних і незруйнованих будинків все зменшувалася, зв'язок між дільницями й окремими вулицями ставав труднішим. Приміщення ще в цілих домах, переважно в підвалах і на партері, займали військові. Тут приміщувалися повстанські штаби й установи, польові шпиталі, склади тощо. Таким способом військові випирали перелякане цивільне населення до інших, напівзруйнованих будинків або на вищі, більш небезпечні поверхи.

Особливо давався в знаки зростаючий брак води. При «колодязях» доходило до бійки. Траплялися, раз-у-раз, випадки, що населення з ножами кидалося на військових, що сторожили воду або брали її поза чергою для своїх потреб.

В такій атмосфері виявилася і безнадійність ситуації. Населення і військові жили з дня на день. Наркотизували себе якимись випадковими успіхами, дрібними сутичками та надією на поміч альянтів і большевиків. Спочатку всі думали, під впливом преси повстанців, що справа Варшави стоїть добре, що вона дуже важлива і майже «перша» в альянтів, так само,

зрештою, як і справа цілої Польщі. Дійсність не виправдала цієї мегаломанії і поволі настрої бадьорої надії занепадав, уступаючи місце відчаєві, безнадійності та страхом за своє життя.

Справді, небезпека загрожувала кожному з усіх боків, а передусім від руїн. Будинки, від стрільних потрясень, розпадалися, влучаючи цеглою і камінням у прохожих. Крім того боротьба провадилася не тільки на т. зв. фронті, а також і по дахах домів, всередині повстанських дільниць. Звідси стріляли т. зв. големб'яже, себто німецькі стрільці, що засіли на дахах ще спочатку повстання або дісталися вже потім від своїх баз по дахах. Вони стріляли не тільки в АК-істів, а й по мирному населенню, бо здалека годі було розрізнити військових від цивільних. Повстанці звичайно швидко ліквідували «големб'яжів», але при тому бували вбиті по обидвох боках. Від убитих німців забирали зброю, стягали з них чоботи й мундири, а трупи лишались на місці. Вони розкладалися і затруювали довкруги повітря тяжким, солодково-гнилим, смородом.

Обопільна жорстокість прибирала на силі. Про це кружляли дивовижні й грізні чутки між населенням, що викликали обурення, а одночасно і пригноблювали. Оповідали, що — буцімто — вздовж Фільтрової вулиці німці вигнали з квартир людей, доми зруйнували й підпалили, обливаючи меблі бензиною. Жителів гнали до таборів за місто, грабували, розділяли подружжя, гвалтували дівчат і т. п. На т. зв. Колонії Сташці убивали навіть дітей. Ще гірше діялось на відтинку від вул. Маршалковської до Площі Збавіцеля, на вул. Багателя та на інших сусідніх вулицях. Тут німці вигнали населення з домів, ограбували їх, а потім сплюндрували. Чоловіків відділили від жінок і в кількості 3.000 пігнали на Алею Шуха у підземелля Гештапо, де згодом їх, буцімто, розстріляли. Жінок і дітей тримали в іншому місці, морили голодом, а потім вистроїли в ряди і пігнали до повстанців. Вони, з білими хустинами в піднятих вгору руках, мусіли переходити фронтову лінію під вогнем з обидвох сторін. Кілька жінок з тої групи деякий час жило в Публічній Бібліотеці і я особисто з ними розмовляв. Вони оповідали, що німці садовили на атакуючі повстанців танки жінок і дітей, а повстанці, обороняючись, мусіли стріляти в них.

Повстанці, зі свого боку, також не краще ставились до населення. Часто виганяли людей з домів, не даючи їм нічого забрати з собою, а будинки підпалювали, мовляв, із «стратегічних поглядів». До небезпечних робіт на передових лініях повстанці брали в'язнів німців, фольксдойчерів і українців. Німці мусіли стріляти по них, хоч і бачили на їх плечах вимальовані літери «У» або свастики. Німецьких військових повстанці майже не брали до полону і вбивали їх на місці, здираючи з них одяг і взуття, не кажучи вже про зброю.

Все ж таки з німецького боку ворог був виразніший, це було військо, а на боці повстанців трудніше було відрізнити вояків від цивілів. Тому, отже, все населення німці трактували як «бандитів» і нищили всіх.

Скільки було правди в тому, що говорилось про німецькі звірства, годі сказати, бо керівництво АК розповсюджувало всілякі чутки також і тому,

щоб спинювати населення від виходу з міста, до чого його раз-у-раз закли-
кало німецьке командування. З цією метою німці скидали з літаків різні
летючки. З другого боку було відомо, що німці розстріляли одного з комен-
дантів якоїсь своєї частини за ексцеси супроти населення.

Але найцікавіше і найголовніше для нас у цьому випадку буде те, що
всі ці ексцеси серед населення Варшави приписувалися... українцям, які,
мовляв, були в складі німецького війська. Ще задовго перед повстанням
кружляли серед населення чутки, що польська поліція буде усунена з
Варшави. Її, мовляв, заступить українська поліція, яка має знищити
варшавський бандитизм. Потім, напередодні повстання, розповсюджувались
погоlosки про те, що німецьке військо має вийти з Варшави, а його за-
мінять дві українські дивізії СС-ів (?), щоб «перебити» поляків. Також і під
час повстання між населенням менше говорилось про самих німців, а більше
про українців, що — буцімто — найбільше підтримують німців і жорстоко
збиткуються над населенням (?).

А як справді було — ніхто не знав. Коли з оповідань виявлялося, що це
не українці, а німці, москалі, козаки, кавказці, калмики або якісь інші
мусулмани на службі німців, то й тоді була одна стереотична відповідь:
»Адже всі вони українці!« (»Пшецеж то вшистко сон українци!«). Так штуч-
но витворювались жах і ненависть серед населення Варшави до тих, як
казали, »гайдамаків« і »різунів«, що на Волині, Холмщині і в »Малопольщі«
нібито »вирізували« польське населення.

Ось у такій »добросусідській« атмосфері тільки дехто знав, що і я
українець. Інші не підозрівали мене в цьому, а я сам і не виривався.
Заступаючи директора Публічної Бібліотеки, я — згідно з попереднім роз-
порядженням наказного бурмістра м. Варшави п. Кульського — дбав
передусім про стан збірок і самий будинок Бібліотеки. Опіка над людьми
будинку була в мене на другому пляні й на цьому ґрунті почалися непоро-
зуміння з деякими урядовцями, що залишилися у будинку Бібліотеки під
час повстання. Я старався йти середньою лінією — поступався домаганням
повстанців, а одночасно намагався ізолювати Бібліотеку від повстанської
акції. Я уважав, що з хвилиною чинної участі Бібліотеки в повстанській
акції, її збірки могли бути ушкоджені, а то й знищені. Іншої думки була
інтендантка Бібліотеки п. Я. П., що брала чинну участь у повстанській
організації. Вона ненавиділа українців, а мене зокрема. Мені закидала »брак
суспільної свідомости«, нехить до повстання і погрожувала денунціяцією.
Одночасно була ніби льояльною супроти мене, прикриваючи свою ненависть
інтелігентною жіночістю і гладкістю товариських форм, не минаючи при
цьому, де тільки можна було, тонких форм провокації. Атмосфера була
дуже складна й тяжка і я лявірував, відтягав як тільки міг, маючи по-
пертя з боку возьних, які назагал ставилися з резервою до повстання.

Нарешті я мусів поступитися в кількох важливих справах. Обстріл міста
з боку німців збільшувався, отже перебігати на розі Кошикової і Мокотов-
ської вулиць було вже небезпечно. З'явилися повстанці й пробили в стінах

нашого будинку проходи до сусідніх домів. Вони чемно запевнили нас, що проходами через бібліотечний будинок будуть користуватися тільки військові. Але згодом цією секретною магістралею почали користуватися і довоклиці та з дальших вулиць мешканці. Щоденно кілька тисяч осіб, знаних нам і незнаних, вешталось удень і вночі через будинок Бібліотеки в один і другий бік. Варта з урядовців і мешканців дому не дозволяла юрбі розлазитися по Бібліотеці та спрямовувала її по витиченій дорозі. Кілька днів потім знову з'явилися військові й наказали відчинити браму. Забрали все, що було на подвір'ї — каміння, цеглу, дерево, скрині і т. п. — для будівництва барикади поперек вулиці, якраз напроти Бібліотеки. Нарешті, мірою розгортання подій, довелося приймати до будинку Бібліотеки втікачів із сусідніх домів та з дальших околиць, що опинилися без даху над головою. Я намагався робити певну селекцію, приймаючи передусім бібліотекарів та науковців. Приміщували ми їх у робітнях, здаля від книжкових збірок. Згодом, все ж таки, за посередництва тої ж п. Я. П., напхалося і багато зайвого, чужого Бібліотеці елементу. Так дочекались ми, що нам забракло води. Тоді ми почали копати криницю на третьому подвірку Бібліотеки. Усіх мешканців і тих, що опинились у нашому домі, прийшлося харчувати зі спільного котла — кухні Бібліотеки, використовуючи наші скромні запаси і харчові приділи.

Лявіруючи таким способом між повстанцями, внутрішньою, все зростаючою провокаційною опозицією, та дбаючи про цілість збірок Бібліотеки (в тому числі і вартісних українських депозитів) — я дотягнув до другої половини серпня 1944 року.

В Бібліотеці були складені, крім численних депозитів польських науковців, також і українські книжкові цінності. Про них знав тільки я та ще дехто зі служби. Ми дотримувалися засади, щоб про депозити знали лише дві особи. В цей буревійний час Бібліотека користувалася великим довір'ям з боку суспільства. Приймалося на переховування депозити від різних осіб і різного характеру. Переховування цих депозитів у Бібліотеці могло поставити нас у незручне становище супроти німців, а згодом — і супроти повстанців. Про українські депозити антиукраїнська опозиція в Бібліотеці мало знала. Так переховувалась, передусім, уся книгозбірня Митрополита Іларіона, майно Холмської Консисторії, книжки д-ра Т. О., військові архіви УНР, збірки Воєнно-Історичного Товариства, передані полк. М. С. у зв'язку з його виїздом з Варшави наприкінці липня 1944 р., архіви Івана і Юрія Липів, архіви Галини Липової, архіви Українського Чорноморського Інституту, збірки передані мені паном І. К. для Музею Визвольної Боротьби в Празі та інші.

Поголоски про ті українські архіви очевидно кружляли й по місті, бо вже перший військовий старшина повстанців (псевдонім «Пан Тадеуш» — інтелігентна людина) відразу мене запитав: «А де ті матеріяли, що вам їх звозили СС-мани?» — Я здивувався, бо жодні СС-мани нічого мені не зво-

зили, навпаки — вивозили, напр., частину збірок «Музеум Сполечного» (здається, до проф. Байера у Празі?), що були також у депозиті Бібліотеки ще з 1934 року. Так ця розмова й закінчилася. Очевидно, якийсь шпигун, не орієнтуючись, стежив, як звозили скрині й мішки з книгами від полк. М. С. або з недалекої Натолінської вулиці — з книгозбірні Митрополита Іларіона.

Тому, що стрілянина трохи притихла, я пішов у місто відвідати найближчу випозичальню Бібліотеки (вул. Снядецьких, ч. 8). Порозписував листи до інших Філій Бібліотеки, висилаючи їх через польову пошту, і почав відвідувати квартири своїх урядовців, щоб підбадьорити їх, бо перелякані стріляниною урядовці зовсім перестали приходити до Бібліотеки. При цій нагоді я відвідав і деяких польських письменників і науковців. Звичайно, не всюди міг я дістатися, бо перешкоджали стрілянина та інші небезпеки. А все ж я дійшов «навіть» до вул. Польної, яку в той час німці обстрілювали з Мокотовського поля.

Я хотів зустрітися з проф. С. К. П., колишнім директором Східного Інституту у Варшаві й проф. Арабського університету в Каїрі, приятелем д-ра Левка Лукасевича і членом Українського Чорноморського Інституту. Його цінний рукопис п. з. «Чотири роки на Кавказі» довгий час переховувався у Бібліотеці і я, за дозволом автора, встиг його перечитати. Була думка перекласти його на українську мову. Але, натомість, я відвідав п. М. Ст., колишнього міністра польських справ в українському уряді за часів Центральної Ради. Там же зустрів і польську письменницю паню М. Д., відзначену Польською Академією Літератури. Від них подався до п. К., колишнього директора Бібліотеки Сейму й Сенату, та до інших осіб. Усіх їх я заохочував, у потребі, схоронитися в нашому будинку, який все ж таки був міцнішим, ніж інші. Так потім і сталося. Кілька днів перед достопамятним для мене днем 22-го серпня 1944 року всі вони, разом із польським професором зі Львова (п. Ю. К., клясиком) та його дружиною, перенеслися до будинку Бібліотеки, передаючи одночасно на переховання свої вартісні рукописи. Особливо цінними були спомини п. М. Ст., які він почав був писати від кількох років.

Час від 22-го серпня до 6-го вересня 1944 р.

Серед щоденних клопотів і нервового напруження, що його викликала безнастанна стрілянина, ми дотягнули до 22-го серпня 1944 року. І ось після полудня зголосилось до мене двох військових польових жандармів, як потім з'ясувалось, і заявили, що хочуть поговорити зі мною на самоті. Я завів їх до мого службового кабінету та спитав, чого собі бажають?

У відповідь почув від них: «Пан — Лев Биковський? Українець?»

Я відразу здогадався, з ким маю діло, в чому справа і чим воно пахне.
— Ах, ти дранку! — вигукнув старший з них, — я за тобою стежу вже три місяці!

— Якщо за мною стежите, то чого мене питаєте? Ви ж повинні знати все.

— Ти видавав німцям польські книжки!

— Неправда, — спалахнув я, — брали книжки й за попередніх директорів, брали, не питаючись мене. Я сам нічого не видавав.

У відповідь, жандарми почали мене бити ґумовими палицями. Потім наказали нагнутися, підняли робочий плащ, що був на мені, й били далі по плечах, по лівому боці.

Мені згадалось, по асоціації, сам не знаю чому, польське гасло: »За вашу і нашу вольность!«... .

— Ось тобі за те, що ти українець! — приговорював молодший.

— Та й за те, що ти судився з дочкою письменника Свентоховського — Чайковською! — вигукнув старший. — Дай мені ґуму, нехай я накладу йому ще й за це!

І били далі...

Тепер я догадався, що це й приватні порахунки, що жандарми підіслали клікою тої ж пані Чайковської та пань Д. Г. і Я. П. Я щораз більше був небажаною особою для повстанців, бо вони хотіли використати міцний будинок Бібліотеки і аполітичний характер установи для своєї мети, але без такого свідка, як я. Крім того, це було зведення приватних порахунків. Таке діялось довкруги — денунціяції, наклепи, провокації, вбивства і т. п.

Пані Чайковська — невдала донька визначного польського публіциста й письменника Свентоховського, сама ж цілковите ніщо, старша пані з витребеньками, — мала синекуру в Публічній Бібліотеці. Всі мали з нею непорозуміння. Під час першого советського літунського нападу на Варшаву (здається, ще в 1941 році?), вона, як урядничка Бібліотеки, поступила безвідповідально, від чого Бібліотеці загрожувала небезпека. Я, як тодішній комендант ОПЛ, вилаяв її за це по-воляцькому. Вона образилася і заскаржила мене до дисциплінарного міського суду. Суд відкинув цю справу. Тоді вона звернулася до »суду ґродського«. Місто мене боронило, але все ж таки мене покарали символічною дрібною грошевою сумою (250 польських злотих). Це її не задовольнило і вона внесла апеляцію до Вищого суду, який покарав мене вже більшою сумою (600 польських злотих). Цю кару заплатило за мене місто, але обидві сторони — і місто й пані Чайковська — не були задоволені таким вирішенням справи. Та присуд був остаточним. Магістрат міста за таке поступування звільнив п. Чайковську з праці. Все це діялося ще за попереднього директора Бібліотеки п. Р. П., який також не любив п. Чайковської і був радий, що таким способом її позбувся. Про цю справу я вже давно забув, але не забула її пані Чайковська, що в

польських судових колах була «своєю людиною», і тепер вона постановила докінчити зі мною особисті порахунки. Її син (журналіст) був саме одним із військових прокурорів і на жадання котрогось із його колег мене заарештовано. Згодом я дізнався, що товаришка пані Чайковської, пані Д., була в одного з колишніх директорів Публічної Бібліотеки, д-ра А. Бахульського, і говорила йому про те, що настав відповідний час, щоб «зліквідувати» Биковського... Тепер вони здійснювали свій плян...

Але вертаюсь до сцени в моєму кабінеті. Скінчивши бити, жандарми наказали мені йти з ними. Ми вийшли на подвір'я. Тут мені наказано віддати ключі від Бібліотеки заступникам. Я віддав ключі інтендантці, згаданій уже пані Я. П., та старшому вольному Ф. П., прохаючи їх дбати про Бібліотеку так, як дбав я. Мої бажання жандарм іронічно висміяв.

Чутка про те, що мене били вже була дійшла до урядовців і тодішніх мешканців Бібліотеки. Вони зібрались довкруги нас, не знаючи, що почати, як реагувати. Вже перед тим були випадки, що жандарми впадали вночі до Бібліотеки в інших справах до тих же Я. П. і Ф. П. і тероризували їх, вимагаючи зброї, яка нібито в них переховувалась. З оточуючої нас юрби відважився відізватися тільки мало мені досі знаний професор Ю. К. (зі Львова), кажучи: «Якщо він (себто, я) українець, так це ще не провина! Як же ви поступаєте? Адже ж це директор Бібліотеки!»

— Не втручайся в не свої справи! Хто ти? — грубо відповіли жандарми.

— Я ж професор Ю. К.

— То ж дивись, щоб і ти не обірвав.

Тим часом пані М., дружина колишнього польського консула в Бразилії, що перебувала з чоловіком у той час у Бібліотеці, закликала із сусіднього дому мого шефа по ОПЛ, інжинера Р., який зажадав від жандармів вияснення справи.

У відповідь вони показали йому наказ прокурора про мій арешт і повели на вул. Познанську, ч. 12, де містилась судова влада. По дорозі, наслідком втручання інж. Р., мене вже не били.

Привівши до будинку суду, мене посадили в сінях лицем до стіни. Півгодини пізніше прийшов жандарм і написав мені на плечах білою фарбою польську літеру «У» (українець). З розмови між присутніми жандармами я довідався, що «прокурор знає оскарженого особисто». Це ще більше підтвердило мої підозріння, що тут іде про особисті порахунки.

Потім мене запровадили до вартового старшини. Він іронічно звертався до мене на «ви», але не на «пан». Запитав, хто я і забрав мої документи. На моє запитання, чому мене заарештували і в чому оскаржують, він відповів: «В документах Брюловського палацу наші люди знайшли, що ви в німців були своєю людиною».

На цю провокацію я нічого не відповів, бо що ж я мав відповісти, коли кожний знав, що Брюловський палац ще далі був у руках німців і поляків там не було. Старшина наказав відвести мене до тюрми.

В'язниця складалася з коридора, першої і другої, біля туалети, кімнат. У другій кімнаті сиділи «небезпечні» в'язні: українці, німці й поляки, що ніби мали найбільші провини. Туди посадили й мене. Я був приголомшений від биття та свідомости, що так безславно закінчилась назавжди моя 16-тилітня (від 1-го жовтня 1928 р.) будь-що-будь льоаяльна праця у поляків і тепер я вступаю в нову фазу життя. Для мене це був якийсь рубікон!

Приміщення, в якому ми сиділи, було типовою за мирних часів буцегарнею у підземеллі, розміром 5×6 метрів. Впоперек кімнати, під вікном, було дерев'яне підвищення, що служило за ліжка. Було сухо, досить чисто, без задухи. Долівка цементована.

Сиділо тут кілька осіб. Спочатку ніхто не відзивався. Потім мене розпитали, хто я, звідки та за що сюди попав. Виявилось, що один з присутніх був українцем з Волині, студентом III-го курсу правничого відділу Варшавського університету, одруженим. Його жінка також сиділа у в'язниці, тут же — в першій кімнаті. Між нами запанувала приязна атмосфера. Мене поінформували, що тут уже не б'ють, але сидітиму довго і буду, мабуть, зліквідований, як українець. У найкращому випадку піду до т. зв. концтабору. Всі іронізували й нарікали на безглузде повстання тощо. Говорили, що в буцегарні сидить уже 15 осіб. Казали мені заздалегідь зайняти місце на долівці, бо на підвищенні вже нема де, а незабаром повернуться з праці інші товариші недолі.

Між присутніми було кілька інтелігентних осіб, а решта — якісь невіразні типи: поляки, що сиділи за спекуляцію і крадіжки. Один з них був ранений на роботі. Всі поводилися чемно, мало хто лаявся.

Увечір повернулися інші в'язні, що були на праці. Вони також поводилися стримано і повідомили, що один із них уже вбитий. Були пригноблені. Земляні роботи, де вони працювали, відбувались десь біля 40-ого числа на вул. Емілії Плятер. Копали підземний прохід попід вулицею під обстрілом німців. Одне стрільно впало недалеко них і відламок з нього вбив одного робітника, а іншого поранив. Просто і ясно. Це саме чекає нас усіх, раніш чи пізніш.

Увечір нам принесли якусь юшку — воду, в якій плавало трохи круп. Це обід і вечеря. Їжа слабенька, але казали, що — мовляв — і вояки не мають що їсти, а що ж говорити про нікому непотрібних в'язнів. Знайшлася і якась свічка. Потім відбулася перевірка присутніх і всі полягали спати. Вночі, як комусь було треба, то стукав у двері, сторож відчиняв і вів його до туалети.

Відношення між службою і арештантами було »запанбрат«. Деяким в'язням жінки приносили з міста білизну, їжу тощо. Принесені речі в'язні відбирали в канцелярії або від сторожа. Таким самим способом діставалися в тюрму й цигарки.

На другий день нам усім обстригли волосся на голові, щоб не завелися воші.

Вранці почали викликати »бажаючих« на роботу. Частина арештантів пішла, а потім з'явився якийсь військовик, з наганом у руках, що погрозами почав забирати решту людей на земляні роботи. Мені порадили також зголоситися на працю: будете цілий день — говорили — на свіжому повітрі, вояки дадуть вам їсти, а тут, у тюрмі, змарнієте або заберуть вас на роботу силою. А смерть і так скрізь чигає на вас.

Я пішов разом з іншими. Нас запровадили до канцелярії, викликали поіменно, вистроїли двійками й повели під вартою на працю. По дорозі нам приглядалося багато людей...

На місце праці ми прийшли біля 9-ої години. Роздали нам відра, лопати і джагани та наказали докінчувати тунель. Найгірше було тим, що працювали на поверхні землі, бо їм загрожував обстріл з боку німців. Під землею праця була тяжка, але безпечніша. Біля нас, з обох боків вулиці, сиділи вартові з револьверами в руках, що час від часу підганяли до роботи. Хто не звик до фізичної праці, тому тяжко було тут працювати та ще й у голоді. Під час більшого обстрілу ми лягали на землю або ховалися в тунель. Кожної хвилини можна було сподіватися смерті, але люди сприймали все байдуже. В'язні говорили між собою про те, що тут ще кращі умовини праці, бо вартові ставляться до в'язнів по-людяному, дають їсти тощо. В інших місцях на роботах катують, а по дорозі на роботу на в'язнів нападає юрба, б'є так, що сторожа мусить їх охороняти. Бувають часто смертельні випадки від німецьких стрілів. Тим часом до нас приходили на працю інші вояки — хлопчачки від 15 до 20 років. Вони розпитували нас, хто ми і звідкіля. Довідавшись, що я українець — насторожились, а коли в дальшій розмові виявилось, що я наддніпрянець — наступило відпруження. Потім принесли нам цигарки, а біля полудня дали солодженої кави. О 2-ій годині покликали нас на обід. Загально їх ставлення до нас було людяне, але стримане. Під час обіду нам казали сідати за стіл у якомусь партеровому помешканні. Там була кухня, в першій кімнаті — їдальня, а в другій — комора. Це була їхня вояцька кухня. Нам подали те, що й самі їли, а хто хотів, то давали й по другій тарілці. Я був зворушений цією дивною ситуацією: те, що одні псували, заарештували мене й били, інші — ця будь-що-будь ідейна молодь — своїм відношенням виправляли. Дали нам ще цигарок і ми пішли знову копати.

Надвечером, біля 6-ої години, ми скінчили працю. Працюючи, я спостеріг, що ціла вулиця була спалена, в деяких ще цілих будинках із повибиваними вікнами, час від часу з'являлися якісь постаті, мабуть мешканці з тилкових кімнат. На підвечірок нам дали каву і по шматку хліба. Потім дозволили помитися біля крану з водою і під вартою відпровадили нас до в'язниці.

Після цілоденної тяжкої і небезпечної праці я вертався до в'язниці, як до »рідної хати«. Так само було й на другий день. Мене заарештували у вівторок 22-го серпня, отже в середу й четвер я працював.

В п'ятницю вранці в канцелярії, під час перевірки, мене на роботу не пустили, бо виявилось, що прокурор кличе мене до себе. Я вернувся до в'язниці й довго чекав того виклику. Так просидів цілий день.

Тим часом до нашої камери привели нових в'язнів з інших в'язниць. Між ними був також один українець із західноукраїнських земель — методист. Його також перед тим били. Він був тихий і весь час молився. Від нього я довідався про долю іншого українця — Шевченка. Той Шевченко сидів з цілою родиною разом з методистом у в'язниці. Згодом виявилось, що німці евакуювали його з Володимира Волинського примусово і до Варшави він попав випадково. Тоді поляки випустили його на волю.

Новоприбулі оповідали, що на Гожій і Вільчій вулицях наші в'язні сидять у звичайних пивницях. Уночі до камер вриваються польські жандарми і б'ють в'язнів. Одну українку систематично били щодня, аж врешті закатували. Серед новоприбулих було також двох фольксдойчів, що служили в «Зондердінсті». Їх били і вони приготувалися до смерті.

Про всі ці речі в'язні оповідали спокійно, байдуже, втомлено, а смерть витала над усіма. Деяких в'язнів викликали, як казали, на розстріл, але потім я бачив їх живими, отже це були тільки балачки. Говорили про якихось інших в'язнів, що їх вбили стрільно під час роботи. Одного з них обливали нафтою й палили, але труп не хотів горіти — шкварчав, смердів... Розмови настроєві!

Згодом, коли я вийшов із в'язниці на волю, довідався, що справді на Познанській вулиці, де я сидів, була найбільша катівня в'язнів і було найбільше розстрілів. Але як тільки з'ясувалася невдача повстання, зараз же змінилось ставлення до в'язнів на більш людяне. Отже моїм «щастям» було те, що я попав до в'язниці вже в більш «гуманний» час.

Одного дня привели до нас знайомого мені німця Мангольдта, чоловіка колишньої нашої бібліотечної рахівнички. Вона була нібито полькою (протестанткою), а він німцем. Був її давнім приятелем і згодом, перебравшись з Берліну до Варшави, вони одружились. Повстання захопило його у Варшаві. Мангольдт — літня людина — дуже страждав, навіть черевиків не скидав з ніг, бо не мав сили. Був перевтомлений і збайдужілий до всього. Хворів на пухиря, мочив під себе і за це його били в попередній в'язниці. З його очей визирала смерть. Потім його перевели до т. зв. концтабору, де він швидко помер.

Кожний в'язень розповідав про себе і свої пригоди. Сидів між нами також один справжній німець, дезертир з німецької армії, механік від машин. Він довший час переховувався у Варшаві від німців. Перед війною працював у Марокко. Тепер його заскочило повстання і невідомо за що — він потрапив до польської в'язниці.

Взагалі ця в'язниця була збором якихось нісенітниць і протилежностей, так само, як тодішнє довкільне життя. Напр., привели одного поляка-акіста, з підбитими очима й побитими п'ятами. Провинився він тим, що

голодний, як вовк, щось там десь украв і хтось зробив на нього донос. Це був хлопчак літ 17-ти.

Сидів з нами і якийсь німець, що перед тим відігравав невиразну роль між німцями й поляками, спасаючи буцімто життя багатьом полякам. За це, як казав, він також потрапив сюди. Він мав гроші й поводив себе, як у себе вдома.

Сидів і якийсь фольксдойч, власник німецького підприємства. За німецьких часів він допомагав польській таємній організації і за це, мовляв, одержав тепер нагороду.

Сиділи тут і поляки за крадіжки, бо, як вони казали, невміло грабували...

Жінки деяких в'язнів сиділи в сусідній з нами кімнаті. Використовуючи час від часу відчинені двері, вони приходили до нас, припадали до своїх чоловіків, плакали й нарікали. Але все це відбувалось із якоюсь тупою резигнацією, наче під тиском «Вищої Сили». Деякі в'язні ставились до всього легковажно, чекали або большевиків, або німців, як визволителів з цього безладдя і лиха.

Всі співчутливо слухали нарікання один одного й переходили до денного порядку. Іноді дехто дискутував з нашим методистом на релігійні теми. Німці співчували полякові тому, що його били свої ж. Коли я, миючись, скинув сорочку і в'язні побачили синяки від биття, зараз же «похвалились» і своїми.

Загалом в'язні нашої камери не були типовими бандитами чи кримінальниками, а просто нещасливцями, частинно інтелігентами, що попали сюди кон'юнктурно. Напр., між нами сидів один член організації нічних сторожів за те, що пильнував уночі крамниці від злодіїв, а це, мовляв, була «німецька» організація, і т. п.

Великі й середні німецькі «риби», маючи зв'язки, вивтікали з Варшави ще перед повстанням, а дрібні залишилися, бо не встигли або не вміли вирватись, або просто тому, що були «тутешніми» і не мали куди їхати. Отже їх переловили. Вони відповідали символічно за все зло, заподіяне наїзниками, а при цьому діставалося і українцям.

На вечерю (разом з тим і обід) принесли тим разом несолоджену каву і по шматочку сира. В нашій буцегарні ночувало вже біля 22 в'язнів. Ми лежали покотом на долівці, як оселедці в бочці, що й ніг не можна було випростувати. Задуха була така, що сторож, на прохання нашого в'язничного старости, мусів залишити наніч двері відчиненими на коридор. Хоч звідти тягло від туалети, але все ж таки був якийсь протяг...

На другий день (в суботу), біля год. 10-ої рано, мене викликали на переслухання. Прийшов сторож, якийсь тихий чоловік, і відпровадив мене до другого будинку до прокурора. Тут на побачення з прокурором чекав я біля півгодини. Нарешті сторож запровадив мене до того самого старшини, що приймав мене до в'язниці. Він наказав мені чекати, а сам пішов до

другої кімнати. За хвилину вернувся і, проходячи повз мене, сказав мені пошепки: »Ваша справа на добрій дорозі, будете, мабуть, звільнені, бо я веду вас на допит до судді Ялбжиковського«(?). Бадьорість вступила в моє зголодніле й збайдужіле тіло і я подався за ним до кімнати, де мав прийти той суддя.

За кілька хвилин до кімнати ввійшов, досить привітний з вигляду, старший пан. Привітався і сказав мені сідати. До мене звертався на »пан«. Він списав мої зізнання, в яких був весь перебіг мого життя та докладно вияснені події неправдивої »видачі« німцям книжок з Бібліотеки. Врешті він прийшов до висновку, що я не мав жодних конфліктів з поляками. Наказав мені підписати зізнання і подав надію, що »все скінчиться щасливо«, мовляв, »справедливістьці сполечней мусі сев стаць задосьць«.

Після того сторож знову відпровадив мене до в'язниці. По дорозі, в канцелярії в'язниці, він сказав урядовцям, що мене, буцімто, мають випустити на волю.

Я радісно розповів товаришам недолі про перебіг справи. Вони терпеливо вислухали мене і вкінці сказали, що радість моя видається їм передчасною. Деяких з них уже кілька разів переслухували таким самим способом, говорили їм те саме, що й мені, а вони й досі сидять без кінця.

Але зараз же, десь за півгодини, мене викликали вдруге до в'язничної канцелярії. — »Хтось до вас прийшов«, — сказав мені сторож. Я пішов і в канцелярії застав сторожа, що водив мене до прокурора, і післанця від моєї дружини — вольного з Бібліотеки. Він, перемагаючи небезпеку й труднощі, приніс мені білизну й трохи харчів. Розповів, що досі до мене не пускали, бо відбувалося слідство. Що моя дружина і співробітники Бібліотеки порушили в моїй обороні всі, які тільки могли, уряди. Дістались навіть до »Делегатури Жонду« (уряду), де я мав знайомих із моєї попередньої праці в Магістраті (напр., інж. Ск.). Це їм удалося і моя справа справді на добрій дорозі.

Тепер, маючи надію, їжу, коц і подуцину, я почував себе у в'язниці вже інакше, ніби в другорядному »пенсіонаті«, бо й на волі я постійно сидів також у пивниці.

Надійшла ніч. До нас знову привели нових в'язнів. Не було вже де розміститись і ми сидючи проспали до ранку. Ранком (в неділю) більша частина в'язнів пішла на працю і залишилось біля 12 в'язнів, разом зі мною і кількома пораненими, яких на роботу не гнали. Але потім прийшов старшина і, не питаючи згоди, забрав усіх здорових, разом зі мною. Я не хотів іти, маючи їжу з дому, та мене й не питали. Провірили, вистроїли двійками й повели. По дорозі товариші сказали, що нас ведуть в інше місце, досить небезпечне, але й там ставлення до в'язнів людяне і дають »добре« їсти.

Справді, на місці праці у відношенні до нас не було жодних ексцесів. Нас повели далі »на фронт«, де треба було докінчити тунель при кінці тої ж вулиці Емілії Плятер, поблизу якогось костьола. Місце було небезпечне, бо знаходилося під прямим обстрілом німців.

Десь півгодини ми нічого не робили, бо не було знарядь для праці. Потім частину людей загнали з лопатами під землю, а нас двох, мене й методиста, лишили на поверхні приймати відра з піском і сипати барикаду, що тягнулась впоперек вулиці між нами і німцями. Довкруги доми були спалені й не видно було ні душі. З обидвох сторін вулиці сиділа варта з пістолями в руках. Вартові час від часу підганяли нас до праці. Були значно прикріші, ніж попередні. Хоч не лаялись, але мали до нас постійну претенсію, що ми »лінуємось« і не працюємо як слід. Один з них, погрожуючи нам, побіг навіть до начальства із скаргою на нас. Ми ж, себто я і методист, у своїй чинності були узалежнені від працюючих під землею. Всі відра, що звідти подавались, ми справно і своєчасно випорожнювали на барикаду.

Тим часом біля нас пронесли ноші з якоюсь зв'язковою панночкою, що дуже кривавила. Її поцілили німці.

Потім нам дали трохи холодної кави і ми працювали далі.

Раптом, узявши відро з піском, щоб його висипати на барикаду, я почув, що мене щось сильно вдарило в шию. Відро випало мені з рук, я вхопився руками за горло й покотився на землю. Кров бухнула між моїми пальцями, що стискали горло, й полилась струмком. Мене не боліло, я міцно тримав руками шию, з якої ллялась кров. Невже прийшов мені кінець? — спало мені на думку, так само, як колись, коли я топився в одній річці на Чехах.

Робота спинилася. Мені гукнули, щоб я підповз до підворотні, що я й зробив. У брамі вже був мій товариш-методист і вартовий. Кричали, що треба забандажувати шию, а довкола мене вже була калюжа крові. Я лежав у крові, харчав, але слова не міг промовити. Очима й рукою я показав, нарешті, товаришеві на хустину в кишені. Він міцно об'язав мені нею шию, а вартовий, тим часом, приніс бандажі, якими замотали рану. З'явилися ноші й товариші по праці понесли мене так, як недавно панночку-зв'язкову, до найближчого санітарного осередку. Це не була легка справа, бо треба було пролазити різними дірами в стінах і підземеллях. Я зомлів, потім блював, але мав втомлено-радісний настрій, що нарешті, може, скінчиться це собаче життя. Тільки жаль прокидався, що не зможу вже збити того, що намірявся, а передусім докінчити розпочаті видання Українського Чорноморського Інституту. А як лишусь живим, мабуть вже не зможу говорити, бо прострелена гортань і голосові струни.

На санітарному пункті мене оглянули і зняли тимчасовий бандаж. — »Маєте щастя, — сказав лікар, — з цього ще зможете вилізатися«. Рана вже не кривавила, її заліпили плястрами, забандажували й заборонили мені говорити.

Санітари віднесли мене до польового військового шпиталю на вул. Гожій під ч. 39. Нести було так само тяжко, бо треба було знову пролазити з ношами льохами, потайними ходами та через різні діри.

В шпиталі мене прийняли без застережень, хоч я не мав при собі жодних документів. Тут панувала затишна атмосфера під керівництвом д-ра Г., доброго хірурга. Цей польовий шпиталь ч. 2 містився у глибоких підземеллях величезного нового кількاظверхового будинку. Тут, отже, була

деяка певність, що не грозить небезпека від літунських і гарматних стрілен, бо подвір'я теж було тісне. В цьому будинку приміщувалась перед тим фармацевтична фабрика. Було чисто, стіни помальовані білою олійною фарбою, а малі, вузькі вікна ледве пропускали світло знадвору.

Шпиталь міг вмістити до 300 осіб, а нас було лише біля 149. Кожний мав окреме, вигідне ліжко, подушки, коци — все зібране від населення. Бракувало тільки посуду на їжу і самої їжі, хоч хворі, що були на дієті, діставали, що треба було: риж, яйця, вино, манну кашку, бульйон, овочевий сік і т. п. Видно, що шпиталь мав ще якісь припаси. Застрики і деякі ліки здобувалися по околишніх аптеках. Інгаллятор для віддихання якимсь лікарством, напр., позичила мені добросердна мешканка того ж дому. Лігніни також було досить.

Медперсонал складався з кількох лікарів та біля 10-ти медсестер. Поміж ними були й лікарки, черниці, фахові медсестри і добровільці. Носили білі фартухи або були й без них. Шпиталь мав навіть малий хірургічний кабінет. Не було лише електрики. Це був типовий середнього ґатунку шпиталь. Відрізнявся від звичайного шпиталю тільки одним — своєю обслугою. За виїмком одного лікаря, типового п'янички, всі сестри й лікарі незвичайно дбайливо опікувалися хворими, не звертаючи уваги на те, хто це був.

Після перебування в останні часи в Бібліотеці, а потім у в'язниці — для мене це був справжній відпочинок. Я ні про що не думав, а про мене дбали всі. Я навіть не звертав уваги на стрілянину. Одного разу горів сусідній будинок, але це мене не турбувало, хай журяться інші. В наш будинок потрапило німецьке стрільно, від чого повилітали шиби, але й це мене не турбувало.

На другий день мого перебування у шпиталі (в понеділок) прибіг той жандарм, що мене заарештував і бив. Лікар, що привів його до мене, в моїй присутності заявив, що він не потребує турбуватися мною, бо я викінчений, тяжко ранений і нікуди звідси не втечу. За мене відповідає шпиталь. Але я помітив, що настрій у жандарма теж був уже інакший. Він поінформував лікаря про те, що я буду випущений на «волю» і запитав мене, чи маю якісь бажання. Я відповів йому, на письмі, бо говорити не міг, що нічого не хочу, тільки спокою, щоб вилікуватись. Він відійшов.

Так у шпиталі нарешті дізнались від жандарма, хто я і за що попав до в'язниці, але доброзичливе ставлення до мене від того не змінилось...

Все моє лікування обмежувалося тим, що я непорушно лежав навznak, не міг говорити (властиво, шипіти), споживав тільки холодні плинни і віддихав через інгаллятор. Згодом дозволили мені їсти різні кашки, також холодні, а крім того робили мені впорскування глікози та постійно міряли температуру. Я був до краю втомлений через велику втрату крові і лежав у півзабутті.

Ранених у шпиталі постійно відвідували різні друзі й подруги. Від них ми довідувались про події на відтинках «фронту», але цілості з того годі було уявити собі. Між іншим, майже щодня приходив до нас ксьондз

»народового визнання«. Цей симпатичний »духівник-бунтар«, потішаючи нас, одночасно намовляв, щоб ми домагались від адміністрації шпиталю його Богослужби. Одночасно він зафундував нам підвечірки, що їх приносили дві гарні пані. Але в короткому часі з'явився »законний« штивний військовий католицький капелян і, не питаючись нас, оголосив, що в шпиталі відбудеться його Богослужба.

Я намагався вислати листа до дружини. Після триденних зусиль мені пощастило. В той час ніхто не хотів іти з листом на »фронт«, в небезпечні околиці, що були під обстрілом. Я, лежачи у шпитальному затишку, навіть не уявляв собі, яке пекло зірвалося над Публічною Бібліотекою (вул. Кошикова) та розпросторилося у її будинку. Бібліотека опинилась власне у лінії такого »фронту«...

Майже половина хворих одержувала з дому харчі від своїх родичів. Особливо ласували такими харчами двох синів якогось власника ресторану. Лежав тут також якийсь москаль Ванька, що брав участь у рядах польських повстанців. Хлопець віком до 20-ти років. Був ранений, але вже видужував. Всі носилися з ним, як з »писаною торбою«, подивляля його »хоробрість«, інформували про польське життя та пишалися таким »союзником«...

Щодня кількість ранених збільшувалась. Моя дружина, нарешті, нав'язала зі мною листування і описувала бомбардування Бібліотеки та всілякі інші страхоття, що вони їх там переживали.

Відвідала мене також вродлива молода пані, мені незнана, в ролі делегатки від якоїсь організації під назвою »Польсько-українська угода« (?). Таку організацію монтував, буцімто, ще перед повстанням, князь Кочубей. Ця пані була тепер секретаркою котрогось прокурора, говорила, що її група заопікувалася мною, питала, чи мені чого треба, казала, що вони дали наказ шпиталеві догоджати мені, що я буду напевно звільнений, що вона сама цього допильнує, принесе мені наказ звільнення і т. п.

Справді, пару тижнів перед повстанням, за посередництвом пана Максиміліяна Плечка, князь Кочубей був відвідав мене у Бібліотеці. Ми говорили про польсько-українські взаємовідносини, але я ухилявся від будь-якої участі в тій акції, покликаючись на те, що я не політик, а тільки культурно-науковий діяч. Потім, з тим же п. Плечком, я ревізитував князя Кочубея (здається, на вул. Вільчій, ч. 44) і ми говорили також на цю тему. Мене особливо цікавила мапа, яку — буцімто — князь Кочубей бачив у польських колах. Ця мапа була нібито привезена літаком з Англії, як проєкт майбутнього устрою Східньої Європи. На ній була показана велика Польща зі східними кордонами до 1939 року, і велика Україна, при чому до України належали також Білорусія і Підкавказзя. Україна і Польща мали, нібито, бути під скіпетром одного короля — Едварда Англійського, чоловіка пані Сімпсон (?). Але тої мапи, на жаль, Кочубей в той час »не мав під рукою« (?) і я, властиво, нічого не дізнався. Крім того, Кочубей цікавився діяльністю Українського Чорноморського Інституту, отримував його публікації і на цьому ґрунті продовжувались наші взаємини. Жодних філополь-

ських симпатій я не проявляв, радше — навпаки. Польонофільство Кочубея не годилося з моїми поглядами на польсько-українську справу. Тому тепер я був дуже здивований симпатіями та опікою вищезгаданої групи. Це скидалось мені на якусь провокацію (?), хоч і покликались на князя Кочубея. Згодом я довідався, що поляки тримали впродовж 18-ти днів у в'язниці й жінку Кочубея, польку, допитуючись, де її чоловік, а Кочубей завчасу виїхав поза межі Варшави. Отже виходить, що він також не користувався великими симпатіями у польських колах, незважаючи на його польонофільство.

2-го вересня 1944 року ця сама пані знову з'явилась і принесла мені від прокурора наказ про звільнення. Наказ цей, у перекладі українською мовою, звучав так:

»Наказ про звільнення затриманого з арешту... Ім'я і прізвище — Биковський Лев. Вище поданий звільнений з арешту і має право удатися на вулицю Кошикова, ч. дому 26, з обмеженим рухом під час воєнних дій, з обов'язком зголошуватися в коменданта бльоку, якгй має над ним нагляд. Варшава, дня (без дати) серпня 1944 року. Прокурор 27 Обводу: Анджей« (прізвище неясно написано).

На цьому звільненні штампель в'язниці: »Звільнений 31. VIII, 1944 р. о год. 13.45. Дижурний...« Між штампем і підписом прокурора стояла кругла печатка з обвідкою, польським орлом посередині та літерами по боках: »В(ійсько) П(ольське)«.

Цей малий клаптик паперового машинопису виглядав, навіть на повстанські умовини, аж надто скромно. Також і зміст його зовсім не відповідав моїм сподіванням. Це не була, як обіцяла пані-делегатка, а також і суддя, »реабілітація«, це було умовне звільнення під наглядом. Я сказав про це представниці »польсько-української угоди«, а вона аж розплакалась, просила пробачити це безладдя і обіцяла, що подбає про правдиву »реабілітацію«, якої я ніколи не одержав.

Час ішов, я почував себе значно краще. Ляринолог підтвердив, що в мене порушені тільки т. зв. голосові струни, а дійсні — щасливо не зачеплені й згодом зможу говорити.

Тим часом німці виперли повстанців з дільниці т. зв. Старого Міста («Старувка») і звідти почався наплив утікачів: цивілів, військових, санітарної служби і ранених. У шпиталі бракувало місця і всіх, що вже краще почували себе виписували зі шпиталю. Між них попав і я, хоч стан мого здоров'я ще не був задовільний. Мені видали посвідку про перебування у шпиталі й медсестра, разом із знайомою панею Я. Е., відпровадила мене до Вібліотеки. Текст звільнення із шпиталю був такий (в перекладі українською мовою):

»Польовий шпиталь ч. 2, 6. IX. 1944 р. Посвідка про виписання зі шпиталю. Пан Биковський Лев перебував на лікуванні у шпиталі з приводу рани від пострілу в гортань від 27. VIII. 44 до 6. IX: 44 року. Виписаний зі шпиталю, не потребуючи дальшого шпитального лікування. Призначений на лікування амбуляторійне. Доктор (підпис невиразний)«.

Зрештою, треба сказати, що всі підписи, де б вони не були, хоч би й виразні, в час польського повстання у Варшаві не мають значення. Вони є лише псевдонімами (прозвищами), під якими приховуються правдиві прізвища, або перекрученими справжніми прізвищами, що їх вживали з метою конспірації. Це особливо стосується військових і поліції: Бур, Тадеуш, Вільчур, Методи, Хрусціцель, Анджей і багато інших прізвищ були тільки видуманими для маскуванню слідів.

З-поміж медсестер з приємністю згадую панночку Т., дочку відомого громадсько-культурного діяча у Варшаві, що 1-го серпня 1944 року був поїхав на передмістя Черняків. Там його захопило повстання і відділило від родини, що жила в середмісті. Жодних відомостей про нього не було. Другою — була фахова медсестра, черниця, що за свої гроші купувала мені ліки. Коли я звертав їй гроші, вона рішуче відмовлялася взяти щось понад належне, мовляв, не годиться...

Час від 6-го вересня до 1-го жовтня 1944 р.

Ідучи зі шпиталю »додому«, я спостеріг великі зміни, що відбулися довкруги за час мого перебування у в'язниці та шпиталі (себто, від 22-го серпня до 6-го вересня). Місто виглядало, як великий напівзруйнований уміцнений табір. Через вулиці ми проходили тільки тунелями під бруком, що захищали від обстрілу. В кожній брамі нас легітимували. Довкола стояли військові стежі, вікна домів були позабивані. Біля криниць стояли довгі черги по воду, всюди чулося незадоволення, озлоблення й обережне нарікання. В підземельних сховищах стояли також черги, чекаючи на вільний прохід дірами і льохами. Час від часу всі нишком ховалися від німецьких літаків, бомб або гарматних стрілів. Жідникових плит ніде не було, натомість рясніше височили барикади на вулицях. Підворотні перетворилися на бункри, обкладені мішками з землею. З вікон домів визирали стрільниці. Все населення перебувало, здавалося, у партерових мешканнях та ховалося у підземеллях. З вулиці Гожої, від будинку ч. 39, на вулицю Кошикову, до будинку ч. 26, ми йшли, кружляючи та відпочиваючи, біля півтора години (нормально — 10 хвилин!).

В Бібліотеці я застав правдиву »Содому й Гоморру«. Після мого арештування, комендантом будинку став вже згаданий професор Ю. К. Він, через лояльність до мене, погодився тільки виконувати обов'язки коменданта. Заступником коменданта і фактичним диктатором будинку була інтендантка Бібліотеки п. Я. П. Вона вже вповні співпрацювала з повстанцями, використовуючи міцний будинок Бібліотеки з цією метою так, як тільки можна було.

Зрештою, справа набрала такого стрімголового катастрофічного характеру тому, що інтендантка Бібліотеки вже й не могла інакше поступати. За свою того роду діяльність вона згодом одержала від повстанської влади, як колишній член ПОВ (Польської Організації Військової), якеś відзначення, не згадуючи про інші »блага« біжучого характеру. Вона і кліка, що її підтримувала, були дуже здивовані й незадоволені моїм поверненням.

Виявилося, що того ж дня, коли мене заарештовано, німецька «корова» двічі вдарила в Бібліотеку з фронту, здемолювавши всі фронтові приміщення та залі, від партеру аж догори. Потрошені меблі, повибивані вікна, діри в стінах, курява і скло в тій частині будинку лежали ще й досі. Професор Ю. К. з великою відданістю і натугою переніс книжки звідсіля, а подекуди й меблі, до внутрішньої частини будинку. Решта робилося поволі, бо, властиво, не було кому робити. Старший возний Ф. П. з того всього зліг спаралізований до ліжка. Другого возного, Броніслава Калішевського, вбила німецька куля під час замикання дверей від вулиці. Його поховано тут же на подвір'ї Бібліотеки. Третій возний М. лежав тяжко хворий. Сам проф. Ю. К. також уже кілька днів лежав хворий на шлунок. Бібліотекою рядила Комісія, обрана з осіб, що тимчасово перебували в будинку. Всі вікна будинку були повибивані, двері подмухом відчинені, а мешканці, свої і чужі, приміщувались тепер у книгосховищах, у їх підземній та партеровій частинах. Розташувавшись між книжками, вони світили свічки, варили на примусах їжу, журили цигарки і т. п. Єдине «щастя» було те, що ніхто тими книжковими збірками в той час не цікавився, бо кожний дбав лише про своє життя, про їжу, та ховався якнайдалі від стрілів.

Виявилося, що згідно з наказом повстанської влади, підготовлявся нібито якийсь перехід до «більшевицького устрою». Компетенції коменданта ОПЛ були вже обмежені, він був підпорядкований «Домовій комісії» та входив до її складу. Комісія була обрана з тих людей, що перебували в будинку. Вона ділилася на підкомісії: харчову, протипожежну, вартову, санітарну тощо. Харчова підкомісія одержувала урядові приділи і готувала їжу для всіх жителів будинку — біля 50 обідів у той час. Вона дбала також про воду, яку треба було носити вже відрами здалека. Вартова підкомісія визначувала постійні варти, по три години на протязі цілої доби. Санітарна підкомісія дбала про туалети, подвір'я тощо.

Діяльність усіх цих підкомісій відбувалась з великими перебоями, труднощами, з постійними непорозуміннями, в атмосфері нехиті й саботажу. Особливо це проявлялося з боку тих осіб, що випадково й тимчасово перебували в будинку. Тільки завдяки невеличкій громадці більш свідомих людей та кількох урядничок Бібліотеки, вся ця «машина» ще сьак-так функціонувала. Сама диктаторка п. Я. П. вже пустила віжки з своїх рук і серед того гармидеру ходила, мов півбожевільна...

До того ж ще прийшли постійні, щораз нові, реквізиції військовими більш безпечних приміщень Бібліотеки — на партері та в підземеллях. Найбільш певними й безпечними приміщеннями в будинку Бібліотеки були вугляні комори й бібліотечні майстерні, біля кітлівні, не кажучи вже про саму кітлівню. Ці приміщення зайняла якась жіноча організація АК, що виробляла вибухові речовини. Сумежні приміщення в підземеллях були зайняті під військові інтендантські склади. Інші приміщення у сутеринах, біля кітлівні, також зайняла якась військова формація, що виготовляла бомби. На партері приміщення колишньої бібліотечної канцелярії та сумежні кімнати зареєстрував радіотехнічний відділ війська.

15-го вересня 1944 року частину книгосховища залізобетонової конструкції зайняв у підземеллях під свою канцелярію головний квартирмайстер. На партері, біля цих приміщень, у робітнях примістилась його прибійна сто-рожа. На першому поверсі одну каталогову кімнату зайняло згодом «Військове історичне бюро». Одне слово, коли взяти до уваги розбиті від фронту частини будинку, то сталим і тимчасовим жителям уже не було де приту-литися. Отже, доводилось приміщуватись тільки між книжками, в так званому книгосховищі, де за нормальних часів стороннім людям було забо-ронено навіть входити.

В будинку тепер жило понад 250 осіб, а щоденно переходило кілька тисяч клієнтів установ, що тут містилися, та проходили крізь пробиті в будинку проходи. Всі ті уряди, установи й мешканці, хоч поводилися нібито й чемно, розтягали устаткування, прилади, псували різні урядження (напр., туалетні), мали різні справи й претенсії до адміністрації дому і т. п. До того ж доходили ще й вимагання влади висилати робітників на різні праці, пода-вати статистичні звідомлення, ходити на зібрання, ховати забитих і помер-лих тощо. Так за короткий час на внутрішньому (другому) подвір'ї Бібліоте-ки було поховано у спільній та окремих могилах біля 30 осіб.

Все це безнадійне, клопітливе й заплутане життя проходило серед без-настанної стрілянини та харчової нестачі, іноді без світла, без води, а то й під дощем. Щораз-то нові юрби зубожілих мешканців міста перевалювались через наш будинок, шукаючи собі притулку в нерозбитих ще будинках.

Мое здоров'я вимагало ще довгого, спокійного лежання у ліжку, але до мене відразу почали зголошуватися з різними справами, домаганнями тощо. Одні радили мені взятися за керування справами, інші погрожували, а ще інші остерігали мене перед повстанцями і їх фанатичними однодумцями. Я ж лежав, слухав, відчуваючи, що не годен взятися за будьщо. Відчував брак фізичної сили й цілковитий зник волі.

Те, що я спостерігав довкруги себе й відчував, свідчило про швидкий занепад повстанської акції, бо скрізь панувало й постійно зростало повне безладдя. Доходили чутки про те, що окремі відділи акістів, на чолі зі старшинами, кидали вже «фронт» і відходили в «запілля». Там вони, маючи зброю, силою захоплювали більш безпечні підземелля і переховувалися від своїх ворогів. Щораз більше відчувався брак харчів. Військові одержу-вали вже тільки зупу й немелене зерно. Цілими днями крутили «млинки», мололи зерно на харчі, щоб не охлянути без їжі до решти. Про цивільне населення не доводиться вже й говорити.

Сусідні вулиці — Круча і Вспульна — були вже так розтрочені, що «делегат уряду» мусів шукати собі більш безпечне приміщення. З цією метою Бібліотеку відвідав його представник, вище згаданий інж. Ск. Але з якихось причин «делегат уряду» тут не поселився. Так само все частіше відвідували Бібліотеку різні військові установи, бажаючи знайти в її солід-них мурах притулок для себе. Але вільні приміщення залишилися тільки на горішніх поверхах, на які не було охочих.

З часом практика виявила цілковиту непродуктивність і непристосованість загалу мешканців міста до тяжких земляних робіт. Тому військова повстанська влада, щоб унезалежнити себе від випадкових подвірних приділів робочої сили, почала формувати постійний саперний відділ із сильних чоловіків, примістивши їх у касарнях.

Тим часом ми довідалися з повстанської преси, що москалі в зайнятих ними польських областях поводяться з поляками, а зокрема з акістами, зовсім не по-приятельськи. Особливо підрізала дух польських повстанських політиків звістка про умову трьох «радянських республік» (Польської, Білоруської та Української), згідно з якою має відбутися взаємний обмін чужонаціональним населенням. Це означало цілковите усунення польської людности з теренів Білорусії, Західньої України і Волині.

Я вже почав вставати й поволі ходити по Бібліотеці. Частина тимчасових мешканців покинула Бібліотеку й подалась деінде, в тому числі й проф. Ю. К. з дружиною, п. М. Ст., письменниця М. Д. та інші, що вернулися до своїх мешкань. На їх місце прийшли інші.

Почалась пошесть шлункових хвороб, а туалети були зіпсовані. Німецький гарматний стріл від Саського парку потрапив у наш будинок, пробив стіну, але більших втрат не спричинив. Через день ми забивали вікна й деякі двері, а вночі чи то подмухи, чи невідомо хто, нам постійно їх відчиняв.

Ціни на харчі йшли вгору: за один кг масла платили вже біля 10-15.000 польських злотих. Тому, що на гроші ніхто не кидався, то дуже розвинувся обмінний гандель: пропонували сардинки, горілку, цигарки, одяг, полотно за муку, товщ, квасолю, крупи і т. п. найдешевшим був цукор. Повстанська влада кілька разів роздавала цукор по 20 дкг на особу сталим мешканцям і по 40-60 дкг приходькам. Хліб пекли на таких умовах: 1 кг муки за 1 кг хліба, припik лишався пекареві, або ж те саме з додатком 1 кг вугілля від клієнта.

Кілька днів після того, як я почав ходити по Бібліотеці, зичливі люди порадили мені знову лягти в ліжку, вдавати хворого й не показуватися назовні, бо, мовляв, група, що настає на моє життя, знову починає цікавитися мною. Ці люди довідалися, що мене випустили на «волю» і шукали, де я тепер знаходжуся. З цією метою, щоб дістати інформації про мене, до Бібліотеки завітала особисто пані Регіна Чайковська, а потім — син пані Д. та інші учасники «полювання» на мене.

Після того я пролежав у ліжку кілька днів, але все ж таки встав, бо не міг влжати, і навіть почав виходити на місто. Мій шеф, інж. Р., що й далі зичливо ставився до мене, намовляв мене взятися до керування Бібліотекою. Навіть приніс мені посвідку від «Делегатури уряду» про те, що я знову призначений комендантом будинку. Це була повна «реабілітація» і доказ довір'я до мене. Але я був уже вкрай втомлений і знеохочений до всього. Без жодної енергії виконував те, що треба було і втівав у свій кут, на своє ліжку. Єдине, що мене ще цікавило, це рятування книжок і творів мистецтва з сусідніх домів. Діяльність у цьому напрямі енергійно почав був

проф. З., що дібрав собі помічників з-поміж жертвовної студентської молоді, яка не була в повстанцях, і рятував скрізь все, що можна було. Врятовані збірки складено на переховання частинно й у Бібліотеці, у т. зв. «скарбчику».

Від військових ми довідалися, що повстанська військова влада наказала провінційальним відділам АК (т. зв. «хлопцям з лісу») прийти на поміч Варшаві. Ходили перебільшені чутки про те, що значні відділи цих «хлопців з лісу» вже знаходяться у підваршавській Пуці Кампіновській. Але на чутках, здається, і закінчилося.

Тим часом, на заклик німецької військової влади, з міста виходила щораз нова якась частина мешканців. З цією метою німці скидали відповідні відозви до мешканців Варшави і в певних годинах дня стрілянина припинялася.

Приблизно, тиждень перед кінцем вересня почали розповсюджуватися чутки, що — буцімто — розпочалися вступні капітуляційні переговори з німцями. В той же час стрілянина не припинялася. Англійські літаки перестали з'являтися, але московські прилітали не тільки вночі, а навіть удень, бомбардували німецькі позиції та зводили повітряні бої з німецькими літаками.

Все ж таки повстанські військові були пригноблені й щораз більше пиячили. Ціни на пляшку горілки скочили до 1.300 пол. злотих за літр, а за 1 літр спирту платили до 8-10 тисяч злотих. Нарешті військовим почали виплачувати залегле утримання і «відправне» американськими долярами. Головний квартирмайстер, бюро якого приміщувалось у нашому будинку, виплатив протягом тижня, як казали, біля 250 міл. долярами та біля 70 міл. польськими злотими. Решту т. зв. «скарбу», біля 80 міл. долярів, комісійно вночі спалили у нас під брамою, чого я був свідком.

Скоро стало відомо, що німці й польські повстанці «договорилися» і має бути підписана капітуляція повстанців. Почали нищити, виносити і ховати різні військові акти, ліквідувати харчові склади тощо. Стрілянина день чи два перед 1-им жовтнем 1944 року припинялася. Юрба людей відітхнула і почала кружляти по вулицях. Нарешті ми довідалися, що капітуляція дійсно підписана: всі цивільні мешканці мають упродовж кількох днів опустити місто, а військові йдуть у «почесний полон».

Після повстання (від 1-го до 17-го жовтня)

Перший тиждень після капітуляції пройшов у Варшаві під знаком ліквідаційного руху. Він різно захопив окремі групи населення.

Цивільне населення масово вийшло з різних сховищ на поверхню. Люди ходили, оглядали знищене місто, начеб прощалися з ним. Рівночасно почали готуватися до виходу з міста: пекли хліб, заготовляли собі на невідому дорогу рештки харчів, вибирали що найліпше з одержі, вдягали на себе та бідкалися над тим, що саме взяти з собою.

Деякі хотіли якнайшвидше втекти з Варшави, інші, не усвідомлюючи ще всієї глибини катастрофи, відтягали той реченець, гадаючи, що може ще щось зміниться і вони залишаться.

Але капітуляційний наказ був невблаганний та незмінний — вийти всім!

Тому, що кількість населення середмістя була великою, щось біля півмільйона осіб, людський потік плив через місто кілька днів підряд.

Люди виходили безладно, поодинці й родинами, лишаючи все майно, мешкання і т. п. Брали зі собою лиш найнеобхідніше, стільки, скільки людина може нести. Йшли без протесту, мовчазно, з якоюсь тупою резигнацією, через пункти, визначені німецькою військовою владою. Застави не могли пропустити нараз стільки людей, тому творилися величезні затори — черги тягнулися кількома вулицями.

Одна з таких застав була, напр., недалеко нашого будинку, при виході з вулиці Снядецьких (біля Політехніки) і військового шпиталю ім. Ю. Пілсудського. Друга — біля Головного залізничного двірця. Бувало й так, що ізгої, не дочекавшись своєї черги, верталися назад, щоб другого дня знову виходити.

Багато людей не вміли обрахуватися зі своїми силами, тому ще в місті викидали зі своїх клунків менш, на їх думку, вартісні речі, а то й лишали затяжні валізи просто на вулиці. Траплялися і випадки бандитських нападів на ізгоїв, щоб відібрати в них їхнє останнє майно.

Після перевірки документів на заставах, мовчазний натовп життєвих розбитків сунув далі. Люди йшли пішки, часто під дощем, супроводжені німецькими конвоїрами, біля 20 км до міста Прушкава під Варшавою. Згодом, кілька днів пізніше, коли налагоджено рух залізниці, йшли до залізничної станції Варшава Західня, а звідти їх везли залізницею до того ж Прушкава. Там люди перебували деякий час у різних таборах у жахливих умовах. Їх сортували: молодших і більш працездатних висилали переважно до Німеччини, розділяючи родини, а решту відправляли на поселення уздовж усєї західньої частини тодішньої Генеральної Губернії (себто, Польщі), починаючи на півночі від міста Ловіча й до Кракова на півдні.

Іншу капітуляційну групу становили військові. Вони мали право йти в полон організовано, зі зброєю в руках, але це стосувалося тільки до Армії Крайової (АК) та помічних формацій, зв'язаних з нею і підпорядкованих польському екзильному урядові в Лондоні. Німці трактували їх на правах регулярних військ, хоч насправді вони були, переважно, тільки цивільними повстанцями.

Натомість повстанські відділи зв'язані з більшовиками, себто «Польська Армія Людова» (ПАЛ), «Армія Людова» (АЛ) і «Корпус Безпеки» (КВ), були поза законом. Німці, де їх тільки захоплювали, розстрілювали. Акісти не протестували, бо збільшевичені повстанці ще навіть кілька днів по капітуляції боролися з німцями і, почасти, обернулися і проти акістів. Наслідком цього було те, що більша частина комуністів була знищена. Незначна кількість продісталася через Вислу до більшовиків. Деякі з комуністичних

повстанців убивали акістів, забирали їх документи і йшли в полон під чужими прізвищами, разом з акістами. Інші приставали до цивільного населення і виходили з міста на загальних правах.

Жіночим організаціям АК було дозволено прилучитися до цивільного населення, але більшість із них не скористала з цього права і йшла в полон разом з військовими.

Майже ціла Армія Крайова (хлопці й дівчата) у святковій одежі, з клунками на плечах і зі зброєю в руках, зібралася у відділи на чолі зі своїми керівниками та відбула останню дефіляду перед заступником Бура-Коморовського, Монтером. Потім пішла в полон.

Третю групу населення становили численні хворі, німічні й старі люди обидвох статей. Їх спочатку виносили на ношах, на руках, вивозили візочками їхні ж родичі та опікуни, що виходили з міста. Перші німецькі відозви до населення Варшави виразно згадували передусім про цю забарну групу людей, обіцяючи «заопікуватися» ними. Повстанці, зі свого боку, також заохочували всіх скористатися цією обіцянкою, але населення нікому не довіряло і не квапилося розставатися зі своїми рідними й близькими. Наслідком цього кілька сотень селянських фірманок, що їх зігнали німці для перевозу хворих, простояли, буцімто, дурно під містом цілий перший день, призначений для виходу цивілів. Все ж таки, треба сказати, що й потім німці, в межах призначеного для «ісходу» часу, перевозили хворих та старих фірманками від застав до найближчого місця призначення. Але тому, що наплив хворих і старих був дуже великий, вони мусіли іноді й кілька днів лежати в полі, під дощем, чекаючи своєї черги.

В час і після-капітуляційного виходу населення з Варшави, тому, що були великі затори, деякі групи хворих приписано до різних шпиталів, що мали право виїхати з міста другою чергою. З цього скористало й чимало здорових цивілів, що під покришкою доглядачів за хворими і медичного персоналу вписалися до згаданих шпиталів, а потім разом з ними евакуювалися на правах Червоного Хреста.

Шпиталі разом із хворими (військовими і цивільними) та медичним персоналом виїздили поволі німецькими вантажними автами до містечок: Урсус, Пястув, Прушків та інших, що під Варшавою. Говорили, що деяких хворих звідси висилали залізницею далі.

Назустріч цій відосередній, безладній течії ізгоїв, що випливала з міста, йшла інша, доосередня течія, що складалася з німецького війська і робітників. Ця група вливалася до міста організовано, аж врешті опанувала цілу Варшаву, на лівому боці Висли. На правому боці (передмістя: Саська Кемпа, Грохув і далі вниз і вгору ріки) знаходилися большевики.

Отже, у Варшаві насамперед з'явилося німецьке військо і жандармерія. Вони поволі, але безупинно ліквідували останні місця повстанського опору, як, напр., вицезгаданих ПАЛ-івців, тощо. Вояки лавами провіряли вулицю за вулицею, заглядали в кожне подвір'я і помешкання та виганяли звідти

тих, що забарилися. На спакування речей давали півгодини часу, але за горілку цей реченець можна було іноді відтягти майже на цілий день.

Одночасно робітничі загони, під керівництвом інших німецьких військових, розкидали барикади на вулицях, роблячи крізь них проїзди для авт. Це завдання було виконане на протязі першого тижня приходу німців у Варшаву.

З військовими та поліцією до міста проскочило й чимало німецьких урядовців, фольксдойчів, поляків, що були на німецьких послугах, німецьких цивілів та різних інших спритних людьців. Вони кинулись до своїх колишніх урядів і помешкань, що їх були примушені залишити, втікаючи з Варшави ще в липні того ж року, перед початком повстання.

Перший тиждень капітуляції був для нас у Публічній Бібліотеці (при вул. Кошикова, ч. 26) дуже нервовий. Річ у тому, що в капітуляційних умовах, встановлених шефом німецьких СС-ів, обергрупенфюрером ген. фон Бахом, 30-го вересня 1944 року, було згадано й про евакуацію з Варшави культурного майна. На основі тої умови, мала бути утворена мішана німецько-польська комісія для здійснення цього завдання. З німецького боку в цій комісії мав брати участь д-р Шеленберг, що перед тим був німецьким комісаром мистецтва у Варшаві, але його ще не було в місті. Польську частину комісії очолював віцебурмистр Варшави п. Подвінський, що урядовав одночасно у Варшаві та в Прушкові.

Польська частина комісії, що негайно утворилася, отаборилася формально в Публічній Бібліотеці й почала підготовчу працю. Для німецького військового командування складено реєстр усіх культурних установ Варшави, майно яких треба було, на думку комісії, вивезти, а також реєстр фахівців і взагалі наукових працівників, що їх тимчасово треба було залишити у Варшаві для виконання евакуаційної праці. Крім цього, було передбачено створити і відповідну бригаду фізичних робітників, що була необхідна для евакуації. Було обраховано, що на загальну кількість майна культурних установ треба біля 250 залізничних вагонів.

Але в цьому післякапітуляційному безладді започаткована таким способом праця комісії не могла належно розвинути. Голова польської частини комісії, віцебурмистр Подвінський, виїхавши в цих справах до німецького військового командування, не міг уже повернутися до Варшави. Всіх »зарезервованих« для цієї справи працівників, разом з душею цього діла проф. З., німецьке військо тим часом вигнало з міста разом з іншим населенням. Ходили чутки, що декого з них удалося завернути з Прушкова до Варшави (?). Про транспортів засоби не було й мови...

Тим часом у Публічній Бібліотеці відбулася деяка »стабілізація«. Увесь напливовий людський елемент, що рятувався в її мурах, покинув Бібліотеку. Залишилася тільки горстка бібліотечних урядовців з родинами. Возні Бібліотеки подалися з міста різними шляхами, разом з іншим населенням.

У зв'язку з проєктованою діяльністю культурної евакуаційної комісії, я запросив до помочі одного з бібліотекарів Національної Бібліотеки, п. К. С.,

разом із його співробітницею панею Е. С. До них прилучився керівник Бібліотеки Варшавської Політехніки, п. Ч. Г., разом з одним із своїх урядовців. Вони не залишали міста і замешкали разом з нами в Бібліотеці. Згодом до нас приєдналася ще бібліотекарка пані Г. М. Отже, зібралось разом з моєю дружиною і місцевими бібліотекарками — дев'ять осіб.

Варшавська Публічна Бібліотека з цими дев'ятьма »десператами«, що залишилися у ній, була подібна до човника на морі, серед розбурханих хвиль. По кілька разів денно до нас впадали німецькі вояки з криком: »Зофорт, геравс!« ... Трохи рятувала ситуацію горілка, але й та скінчилася.

Термін, призначений німецьким військовим командуванням для виходу населення з Варшави, кінчався. Після закінчення цього терміну всіх цивілів, що вештались без дозволу по місті, мали розстрілювати. Крім цього московсько-советська артилерія з-за Висли почала обстрілювати місто, в наслідок чого біля нас завалилося кілька будинків і почалися пожежі.

Ми сиділи в будинку Бібліотеки на спакованих клунках, готові кожної хвилини вийти з міста. На вулицях моторошно, бо ніде не видно ні живої душі! Всі, хто мав вийти з міста, вже вийшли. Залишилися тільки оазишпиталі. Їхній персонал із червоно-хресними пов'язками на руках збирав по місті решту хворих. Іноді видно було й урядовців »Глувней Ради Опекунчей« (ГРО) з білими пов'язками на руках. Часом проїздив військовий самохід, проходили патрулі німецької жандармерії, заглядаючи раз-у-раз до нас. — »Ванн?« — нарешті зі злістю спитав один із них.

Тоді колезі К. С. прийшла до голови щаслива думка — звернутися ще до згаданого ГРО за поміччю та опікою над Бібліотекою, а тим самим і над її персоналом. Адже ця установа існувала і діяла на основі певних умов між переможцями-німцями і переможеними польськими повстанцями.

З цією метою ми вислали до ГРО »делегацію« в одній особі, що — наражуючи себе на небезпеку — вийшла з будинку Бібліотеки й проскочила »непрохідними« вулицями до осідку »Глувней Ради Опекунчей«, розташованої недалеко нас, на Мокотовській вулиці, ч. дому 48. Цей посланець швидко вернувся з вісткою, що ГРО просить нав'язати з нею контакт та що справи забезпечення культурного майна передані їй, як єдиному представникові польських інтересів у Варшаві.

Того ж і наступного дня нас приписали до персоналу цієї організації. Ми одержали відповідні посвідки й білі пов'язки на руки, трохи харчів та наказ залишитися, по змозі, й далі в Бібліотеці, пильнувати бібліотечне майно і чекати на правдоподібну його евакуацію, очевидно, разом з нами.

Тепер ми перестали лякатися негайного виселення. Ми навіть мали деяку можливість »вільно« рухатися у місті й постійно навідувались до ГРО. Харчів покищо мали ще досить, ще з попередніх запасів інтендантських повстанських комор, що були в будинку Бібліотеки.

Так розпочався другий тиждень нашого перебування у безлюдному, напівзруйнованому місті. На протязі того часу ми не сиділи дурно, діючи внутрішньо і зовнішньо.

До наших внутрішніх праць належало харчування людей, прятання приміщень, впорядкування подвір'я Бібліотеки, одбарикадування воріт, забарикадування від злодіїв дір-проходів, вибитих під час повстання у стінах сусідніх домів, та постійне вартування, бо раз-у-раз хтось приходив від Червоного Хреста, ГРО і німецької жандармерії. Війська вже не було, воно подалося десь далі.

До нашої зовнішньої діяльності належали: відвідини ГРО, звідки ми одержували відомості й харчі, та вихід у місто для рятування культурного майна, що ми його частинно зносили до Бібліотеки. В більшості випадків рятування культурного майна виглядало безнадійно. Виявилось, що наші перепустки були важні тільки в межах середмістя, що було охоплене капітуляційною умовою. Саме на терені середмістя діяла ГРО. Ця частина міста підлягала німецькій цивільній адміністрації, себто — Варшавському штатгавптманові, а всі передмістя були під зарядом окремих військових частин. Щоб туди дістатися треба було кожноразово здобувати іншою роду перепустку, або ризикувати і ходити без неї. Це значно обмежувало засяг нашої дії. До того ж, з огляду на відсутність у місті населення, ми могли навідуватися тільки на знані нам попередньо адреси, або в тому випадку, коли до нас хтось зголошувався сам.

Так, напр., зголосився перед виїздом з Варшави лектор Варшавського університету п. С. К., син заслуженого колишнього київського професора, і благав нас рятувати його бібліотеку. Прийшла також червоно-хресна сестра, пані В., жінка відомого польського письменника, прохаючи відвідати її помешкання на передмістю Жолібож і забрати звідти рештки рукописів та образів її чоловіка. Так само зголосилася дочка заслуженого у Варшаві фотографа, повідомляючи нас, що в її помешканні на Беднарській вулиці залишився унікальний архів — склад фотографічних кліше майже за 30-40 років, знімки з т. зв. Старого Міста у Варшаві, багато того роду інших інформацій про різні приватні збірки, що гинули в тих умовах. На жаль, з огляду на згадані вище труднощі й небезпеки та брак транспортних засобів, ми могли тільки частинно задовольнити такі прохання.

Децю «унормоване» наше правне становище та право, хоч і обмежене, рухатися по місті дали нам можливість нав'язати контакти з іншими, спорідненими з Публічною Бібліотекою культурними установами Варшави.

Таким способом, головню завдяки заходам п. К. С., ми довідалися, що Національний Музей на вул. Третього Мая (біля мосту Понятовського) зі своїм персоналом був у значно тяжчому становищі, ніж ми. Під час повстання Музей опинився на німецькому боці, його стероризований персонал опинився в домашньому арешті. В ще раніш збомбардованому советським літунством будинку Музею німці спочатку влаштували в'язницю і концтабір, а потім перетворили його в касарні для війська. Наслідком цього збірки Національного Музею значно потерпіли, бо їх розкрадали і нищили. Після капітуляції до директора Музею д-ра Л. зголосився якийсь

військовий старшина, нібито по «наказу» самого фюрера, і вивіз (знову ж нібито для «забезпечення») ціле тягарове авто книжок, дереворитів та інших цінніших музейних предметів, невідомо куди...

Дальші спроби дістатися до інших культурних установ Варшави нам покищо не вдалося. Загалом, всі наші спроби в тому напрямі натрапляли на великі перешкоди й небезпеки. Були чутки про те, що культурні установи Варшави дуже потерпіли. Напр., за словами архівіста д-ра А. Бахульського, варшавські архіви — Міський (вул. Дługa, ч. 52), Державні (вул. Єзуїтська, ч. 1, і вул. Дługa, що біля Гарнізонного костьола) та інші, були знищені на 60%. Згідно з попередніми інформаціями професора В. К., у Державному архіві, що біля костьола, а який був під керівництвом директора С., переховувалась величезна збірка грамот молдавських господарів та інші архівні матеріали, що мали безпосереднє відношення до історії України.

Поволі декому з нас удалося оглянути середмістя та побувати навіть на передмістях Жолібож, Беяни і Мокотів. Те, що ми там побачили, пройняло нас жахом. Це був страшний образ спаленого, збомбардованого та зруйнованого міста. Ніде ні душі! Мертва тиша серед руїн. Навіть собак не видно. не чути й голосу птиць. Тільки де-не-де траплялися здичавілі коти, що жерли якесь стерво. В ще не спалених будинках ворота, двері й вікна відчинені навстіж. Меблі, книжки, образи, посуд та всіляке особисте майно, разом з одягом і білизною, валялися на вулицях і хідниках. Подвір'я були заповнені могилками.

Моторошно й небезпечно було проходити такими вулицями, рідко де зустрічаючись із здивованими німецькими вартовими.

Ці поверхові враження остаточно переконали нас, що Варшава справді була засуджена німцями на цілковите знищення. І ми були учасниками та свідками цієї велетенської історичної катастрофи...

Я вже згадував, що в ГРО ми бували кілька разів денно, полагоджуючи різні біжучі справи та допитуючись про заходи для евакуації культурного майна. Виявилось, що ця справа не рушалась із місця, бо не було жодної німецько-польської співпраці. Проблема культурного майна в очах німецького військового командування мала виразно, серед інших «більш важливих» справ, другорядне, якщо не останнє значення. Загалом справи ГРО в місті посувались дуже пиняво.

Завдання цієї громадської установи на той час було: 1) харчувати решту шпиталів до часу їх виїзду з міста; 2) евакуювати культурне майно; 3) визбирати по підвалах і помешканнях залишений одяг, білизну, посуд і харчові припаси (?) та доставити їх вигнаному з міста населенню для задоволення його потреб. Для другого і третього завдання мала бути zorganizована робітнича бригада, яку зобов'язалася харчувати німецька військова влада. Крім цього німці мали дати для потреб і праці ГРО відповідну кількість тягарових авт.

Насправді ж харчі одержували тільки самі урядовці ГРО та невелика кількість шпиталів. Робоча бригада не організувалась, бо бракувало охочих людей, а тим часом дім, що був призначений для неї, згорів. Бракувало також транспортних засобів. Розбивати пивниці та збирати по домах залишені речі, ГРО, зі зрозумілих причин, також не спішилася. Д-р Шелемберг не приїздив і справа вивозу культурного майна не вияснювалася.

Маю враження, що «безрадність» поляків значною мірою була спричинена все ще триваючим «недовір'ям» до них німців, як до свіжопідбитої ворожої сторони. Даючи різні зобов'язання на папері та обіцянки на словах, німці не квапились допомагати у реалізації умови і не організували одночасно акції зі свого боку.

Тим часом німецьке військово командування оголосило Варшаву фортецею. Тепер до міста можна було дістатися тільки з допомогою спеціальних перепусток, що їх неохоче давала влада. Це ще більше ускладнило працю ГРО. Керівники цієї установи урядували навперемінно то в Прушкові, то у Варшаві. Тепер мали труднощі в переїздах, особливо з кожноразовим в'їздом до Варшави. Так, напр., сенатор Махніцький, голова ГРО, що жив, здається, у літницькій місцевості Лесна Підкова, перестав приїздити і його заступив на терені міста п. Лесневський. Віцебурмистр Подвінський уже попередньо був передав відання евакуацією культурного майна п. Лесневському, людині високої культури. Лесневському дуже лежала на серці повірена йому справа, але сам він фактично нічого вдіяти не міг.

Саме тоді приїхав до Варшави і відвідав ГРО довгоочікуваний д-р Шелемберг. Бачачи такий невиразний стан, я постарався зустрітися з ним особисто. Від нього довідався, що евакуація культурного майна відбудеться зовсім не так швидко і не в такому розмірі, як ми собі гадали, що можна говорити лиш про певну кількість вантажних авт, а не про залізничні вагони. Нема робітників, транспорту, а крім цього є ще інші перешкоди з боку німецької військової влади, напр., шляхи мусять бути вільні для її транспорту. Тому, казав він, передбачається сортування культурних предметів, призначених до вивозу, а збірок Публічної Бібліотеки він зовсім не взяв до уваги... Д-р Шелемберг був утомлений, мало, як мені здавалось, цікавився евакуацією культурного майна й на тому наша розмова закінчилась. Я виніс враження, що існує безладдя і поспіх.

Згодом зник з обр'ю урядування і п. Лесневський, разом з групою урядовців ГРО. На його місці залишився п. Долежал, якого справи культурного майна вже менше цікавили. Спочатку він казав нам, що в Прушкові організувалась «Комісія рятування культурного майна», до якої, буцімто, входили: д-р Шелемберг, віцебурмистр Подвінський, директор Національного Музею д-р Л., проф. З. та інші. Комісія ця ніби вже працює і він чекає що ось-ось хтось звідтам приїде з відповідними уповноваженнями та засобами, щоб почати працю.

Минав день за днем, але з Прушкова ніхто не приїздив. Долежал уже сам готувався до виїзду з міста. Його заступив п. Дроздовський, колишній

директор міського харчового відділу постачання. Він уже не давав нам жодних надій і нічого не міг пояснити. Скрізь панували цілковите безголов'я і безнадійність.

В той час місто поволі набирало іншого вигляду. Удень довкруги був рух. Військова влада нагнала примусових робітників для фортифікації міста. Раз-у-раз проходили невеликі відділи війська. Зв'язкові частини прокладали мережу польових телефонів. Ця військово-робітничка метушня супроводилася гуком обосторонньої німецько-московської гарматної стрілянини та гудінням літаків. Було враження, що це передові фронтові позиції. І справді, за рікою стояли большевики, хоч німецького війська у Варшаві в той час було, здається, небагато.

Спеціально зорганізований німецький Роймунгсштаб, що примістився десь на далекому передмісті Воля, за православним цвинтарем, стежив за тим, щоб проїзди через барикади були вільні, бо їх раз-у-раз засипали падаючі від гарматних стрілів та пожеж будинки (напр., на розі Маршалковської та Кошикової вулиць, на розі Кручої і Піюса вул., і т. д.). Другим завданням цього штабу було цілковите знищення різних міських уряджень, напр., мережі підземних електричних каблів. З цією метою бригада фахівців їздила по місту і витягала спеціальним тягаровим автом з-під землі каблі, розрубувала їх на 5-6 метрові шматки, лишаючи на місці.

У той час, як ГРО чекала дозволу німецької влади, щоб розпочати збирання різних речей-покидьків, той же Роймунгсштаб вже проводив цю акцію на власну руку й у власну користь. Групи військовиків у тих домах, що не були спалені або розбиті, розбивали крамниці й пивниці, виносили звідти різні речі та складали перед ворітьми на хідниках. Були тут писальні машинки, машини для шиття, образи, килими, постіль, одяг, взуття, валізки з дрібними речами, деякі меблі й т. п. У поспіху вони скидали ті речі також просто з вікон на вулицю. Під'їздили вантажні авта, ладували це все й вивозили, невідомо куди. Часом частину речей залишали напризволяще. Таким способом «евакуйовано» деякі аптеки, лікарську палату (вул. Кошикова, ч. 35) та різні установа. В цьому гармидері фольксдойчі вивозили із своїх і несвоїх помешкань цілі устаткування. Проїздили вщерть навантажені вантажні авта з евакуйованими шпиталями, везучи все їхнє майно (ліжка, матраци, постіль) та хворих із їхніми речами. В тому безладді не можна було розпізнати, де була справжня евакуація, а де масовий організований або індивідуальний грабунок.

Всюди вешталися вояки з сокирами та ломачами в руках. Вони, по двох-трьох, «працювали» на власну руку. Двох таких типів було залізло навіть до нашої Бібліотеки, але ми їх швидко унешкідливили. У багатьох випадках такі «шукачі щастя», ограбувавши помешкання, будинок підпалювали. Гасити не було кому, вітер роздмухував огонь все більше й більше і по кількох днях багато домів довкруги нас уже горіло.

Такі «гості» і нас відвідували, щоб пограбувати Бібліотеку, але із злістю відходили з нічим, заставши нас у будинку. Все ж таки ситуація погіршувалась і ставала все більше небезпечна.

Вночі увесь цей рух припинявся, було чути тільки поодинокі рушничні постріли, іноді вибухи гранат, грукіт розбиваних ломами й сокирами дверей та шарудіння пожеж, що загравою розливалися довкруги будинку Бібліотеки.

Перед 15-им числом жовтня завітав до Публічної Бібліотеки якийсь німецький урядовець, що турбувався про складену в нашому будинку книгозбірню митрополита Іларіона. Він наказав нам подбати про те, щоб д-р Шелемберг не забув вивезти її разом з іншими збірками. Орієнтуючись у загальнім стані справи евакуації культурного майна, ми покепкували з цього й на тому закінчилось. Та все ж таки якась надія заворушилась у серцях — десь хтось нібито дбав про нас. Може, щось таки з цього вийде?

На другий день після цих відвідин приїхало до нас двох старшин з Гестапо, від якоїсь німецької влади. Вони заявили, що їхнім завданням є запізнатися із станом більших бібліотек, музеїв та архівів Варшави. Оглянули Публічну Бібліотеку, а потім наказали мені й п. К. С. їхати з ними до інших книгозбірень.

Ми подалися до Національної Бібліотеки (вул. Раковецька, ч. 6). Будинок цієї Бібліотеки був з самого початку повстання у німецькій сфері дії, тому, крім частинно вибитих вікон, стояв ненарушеним. У ньому приміщувалось дві бібліотеки: Національна Бібліотека і Бібліотека Вищої Економічної Школи. З усього персоналу залишились тільки директор Національної Бібліотеки д-р Ю. Г. з дружиною та керівник Бібліотеки Вищої Економічної Школи п. А. Г., що — перемагаючи всі труднощі, ув'язнення і шикани з боку німців, — вперто мешкали в будинку бібліотеки і пильнували її збірок.

Д-р Ю. Г. докладно поінформував нас про стан бібліотек. Будинок і збірки під час повстання не потерпіли від воєнних дій. Натомість виявилось, що кілька днів тому якийсь німецький старшина, буцімто по «наказу», вивіз з Національної Бібліотеки вантажним автом багато скринь із ціннішими рукописами, стародруками, гравюрами та книжками. В тому числі була і т. зв. Віляновська Бібліотека, що її у свій час граф Браніцький подарував польській державі і вона ввійшла до складу Національної Бібліотеки. Одночасно д-р Ю. Г. на жадання «гостей» дав їм писаний меморіал про стан Національної Бібліотеки, опис її цінних збірок тощо. Відходячи, вони наказали йому залишитися на місці й чекати на евакуацію, що — нібито — незабаром прийде.

Звідти ми поїхали до Університетської Бібліотеки (Краковське Пшемсьце, ч. 26-28). Під час повстання університет був також у руках німців, тому будинок стояв ненарушеним, але двері в ньому були відчинені навстіж. В Бібліотеці — ні духу. Оглянули читальні та книгосховища. Вся

долівка робітні відділу часописів, колишнього місця праці його керівниці пані Ст. з її допоміжним персоналом, була засипана сторінками різних часописів. У тому порпався якийсь вояк, що — побачивши нас — зараз зник. В загальній читальні на полицях не було ні сліду з підручної книгозбірні. Як відомо мені, попередній німецький комісар Університетської Бібліотеки д-р Вітте (з Кілю?) ще перед повстанням був спакував підручну книгозбірню у скрині й разом з іншими цінними збірками склав до підземелля, щоб захистити її від небезпеки бомбардування міста. Деякі вікна на партері були закладені книгами. Найбільший відносно «порядок», порівнююче з загальним внутрішнім спустошенням, був у залізному книго-сховищі, що знаходилося у задній частині будинку. Книжки стояли там, як і раніш, на полицях, нібито на своїх місцях. З попередніх чуток мені було відомо, що повстання (1-го серпня 1944 р. о год. 17) застало директора Університетської Бібліотеки, д-ра А. Л., у його помешканні на Університетській вулиці, ч. 1, що біля площі Нарутовіча. Таким чином він був відрізаний від своєї бібліотеки і дальша його доля мені невідома. Одну зі співробітниць Університетської Бібліотеки, паню Л., я бачив під час повстання кілька разів у Публічній Бібліотеці, але вона нічого не могла сказати про цю справу.

Ми вийшли на підвір'я Університету, оглядаючи знищені навколо будинки. В той час ревнола десь оподаль німецька «корова» (тип гармати) і наступив вибух гарматного стрільня. Випадковий вояк пояснив, що то німці обстрілюють москалів за Вислою. Перелякані старшини хутко вскочили до авта, а за ними й ми, і подалися до Бібліотеки Ординації Красінських (вул. Окулярнік, ч. 9).

Тут не було що оглядати. Увесь будинок, що стояв впритул між житловими будинками, був розтрощений і спалений, від низу догори. Разом з будинком згоріли, очевидно, і всі збірки та депозити, що знаходилися в цій цінній бібліотеці. Бібліотека Красінських, що була під керівництвом д-ра Юз. М., мала книгозбірню переважно історичного характеру. Між іншим, вона мала у своєму складі кілька тисяч пергаменових шляхетських дипломів, в тому числі багато українки. Крім цього перед повстанням до неї перевезено з Національної Бібліотеки т. зв. Раперсвільську книгозбірню.

В Бібліотеці Красінських переховувались також рештки збірок, зліквідованого німцями «Українського Наукового Інституту» у Варшаві. Кілька місяців перед повстанням я відвідував ці українські збірки разом із високопреосвященними архієпископом Ніканором і єпископом Сильвестром, шукаючи для них книжки проф. О. Лотоцького «Автокефалія» (томи I-II). У той час у вестиб'юлі Бібліотеки Красінських, ліворуч, були ще рештки архіву проф. О. Лотоцького (в течках із сірого полотна), рештки архіву Мих. Драгоманова (в пакунках, пов'язаних мотузками), рештки архіву УНР та частина Інститутської книгозбірні. Праворуч сходів на полицях лежали сотні примірників деяких видань Інституту, праці професорів: Шовгенова,

В. Іваниса, В. Садовського, Мазепинський Збірник (т. I), д-ра Т. Олесеви́ча, проф. О. Лотоцького, Літургія І. Золотоустого, Твори Тараса Шевченка за редакцією проф. П. Зайцева та інші.

Тепер передо мною з того всього лежав тільки попіл і порох!

Пан К. С. хотів заглянути ще в підземелля, але нетерплячі гестапівські старшини гукнули на нього, ми сіли в авто і вернулися до Публічної Бібліотеки.

Прошло знову ще декілька днів. Наше становище не прояснювалось. Вояки все нахабніше добивалися з погрозами до воріт Бібліотеки. В ГРО, як ми вже згадували, панувала дезорієнтація. Виходити на вулицю ставало все більше небезпечно та й недоцільно. Довкола ширилися пожежі, грабунки, відбувалося нищення міста. До того ж ще й одна з наших бібліотекар-рок, п. Г. М., звихнула собі ногу і лягла до ліжка.

16-го вересня 1944 року, після півдня, ми довідалися, що решта урядовців ГРО спакувала свої речі й на другий день має виїхати з Варшави до Прушкава. Також шпиталь на Мокотовській вулиці, з яким була зв'язана моя дружина, як лікар і хвора, відсилав свої останні транспорти. Все це скидалося на остаточну ліквідацію. Не маючи змоги перемагати далі весь страх і безнадійність ситуації, ми (я і дружина) вирішили приєднатися до останніх транспортів і остаточно виїхати з Варшави, передаючи Бібліотеку товаришам, що ще мали намір і бажання залишитися.

Вночі з 16-го на 17-го вересня ми почули в сусідньому домі, ч. 28, якийсь вибух, а вранці вартовий товариш повідомив нас, що сусідній дім горить. Ми негайно кинулися на захист нашого будинку. Треба було поробити всі заходи, щоб огонь не перекинувся до нас. Після кількогодинної праці, з допомогою води й піску, нам удалося врятувати будинок Бібліотеки.

По полудні ми почали пакуватися, маючи намір виїхати. Частина персоналу Бібліотеки вирішила виїхати з нами, а частина лишалася.

Раптом на подвір'ї зчинилась якась метушня. Я вийшов і... попав в обійми українського полковника М. С. Разом з ним були й інші знайомі — полковник Ол. В., п. П. Х. та ще кілька осіб військових і цивільних, що приїхали разом з полк. М. С. З'ясувалось, що полк. М. С. був у Варшаві зараз же після капітуляції, дійшов був навіть до нашої вулиці, але до Бібліотеки не міг дістатися, бо німці не пустили його. Тим часом він здобув від інж. С. К., під Лодзею, тягарове авто і як тільки дорога звільнилася від барикад, побороючи різні перешкоди, він приїхав до нас, щоб забрати 20 скринь депозитів «Українського Військового Історичного Товариства», а разом із ними й мене з дружиною.

Ми негайно, спільними зусиллями, навантажили тягарівку цими скринями, докинувши ще кілька мішків з книжками митрополита Іларіона, забрали що можна було зі своїх приватних речей і лаштувалися до виїзду. Сусідній з Бібліотекою будинок горів далі на наших очах.

Від'їжджаючи, я передав Бібліотеку товаришам, згідно з нищеподаним (у перекладі) протоколом: »Змушений родинними обставинами (хворість жінки) до тимчасового виїзду з Варшави, передаю пані Я. П., урядничці Публічної Бібліотеки, і п. магістрові філ. К. С., урядникові Народової Бібліотеки, завідування і піклування будинком, збірками і урядженими Публічної Бібліотеки міста Варшави, в такому стані, як вони знаходяться тепер, в обставинах проведення праці для евакуації майна Бібліотеки. Цей протокол виготовлено в чотирьох, однакового змісту, примірниках. Варшава, дня 17-го жовтня 1944 року. Передав Л. Биковський. Прийняли — Я. П. К. С. Свідками при цьому були: мгр Е. С. і Ч. Г.«.

З Варшави ми виїздили з почуттям людини, що воскресає з довгої, жахливої летаргії.

З а к і н ч е н н я

... Отже, охолонувши від тих вражень та відпочивши в гостинному домі добродіїв М. і С. К., я взявся, на протязі грудня 1944 року, на Ваш заклик, Володимире Варламовичу, до складення цих спогадів про свою »Варшавську епопею«.

Я свідомий того, що ці спогади написані суб'єктивно, поверхово і фрагментарно, але зате — правдиво! З часом про польське повстання у Варшаві створиться, мабуть, численна література. Вона буде зладжена учасниками повстання та його дослідниками. На її підставі можна буде уявити собі повну й »правдиву« картинку цієї історичної події, що відбулася на терені сусіднього з нами, хоч і неприхильного нам, слов'янського народу. Я ж не годен був цього наразі зробити з багатьох особистих та незалежних від мене причин.

Тому саме я не в стані зробити підсумків цих подій, дати їм таку чи іншу оцінку. Для цього я мав надто обмежене коло спостереження. Крім цього брак ще (це ж 1944 рік!) достатніх джерел та відповідної історичної перспективи...

Сендзейовіце, Здунська Воля, Лісничівка.

*Ваш
Л. Биковський*

ПОЗА ВАРШАВОЮ

Ми виїхали з Варшави біля полудня 17-го жовтня 1944 року з почуттям людини воскресаючої з довгої, жахливої летаргії... Надвечір доїхали до міста Прушкава, що під Варшавою. Ніч перебули в тягарівці, а другого дня рано рушили в дальшу путь до недалекого села (?), звідки мали забрати п. С. Н. і п. З. Тут забарилися до полудня, а потім рушили до м. Сохачева, де — направляючи своє вантажне авто — просиділи до вечера. В Сохачеві вперше, після двомісячної перерви, ми »нормально« пообідали в якомусь ресторані: я замовив ковбасу, дружина моя — схаб з картоплею, що коштувало нас по 60 пол. злотих за порцію. Потім купили ще 1 кг яблук за 40 і один білий хліб за 50 злотих.

Після сварки з водієм авта, що намірявся в особистих справах поїхати ще до м. Ловіч, ми рушили до Пйотркова. Була вже ніч, як доїхали до м. Жирардова, де зупинилися на нічліг. Рано, знову після сварки з водієм, що таки намагався завернути до Ловіч, ми поїхали далі і опівдні дісталися до Пйотркова.

Полковник М. С., так як ми були домовились, залишив мене з дружиною і своїм зятем у Пйотркові, а сам подався автом далі, через кордон Генеральної Губернії, до міста Ласку, що біля Лодзі (тодішнього Ліцманштадту). Ще того ж дня, перед виїздом, він відвідав разом з нами місцеве німецьке транспортне керівництво і запевнив нам можливість дальшої подорожі до Ченстохови.

Ми переночували в селянській хаті, а другого дня я відправив свою дружину залізницею до Ченстохови, де ми мали намір зупинитися на довший час. Потім я пішов із зятем полковника М. С., п. В. Ж., до німецьких транспортних установ у Пйотркові, прохаючи відставити нас і наші речі до Ченстохови.

Німці наше прохання полагодили прихильно і на другий день уранці (21-го жовтня) ми виїхали до Ченстохови, прибувши там перед полуднем. Тут, завдяки заходам моєї дружини, що прибула скоріше, я тимчасово склав свої клунки в нашої знайомої пані Я. К., при вулиці Пулавського.

Надвечером прийшла моя дружина. Їхали ми до Ченстохови тому, що моя дружина мала тут знайому польську родину пана Ш., загально шанованого та впливового лікаря в Ченстохові. Крім того, вона сподівалася застати тут свою приятельку з Варшави, отже гадала, що з допомогою цих знайомих можна буде якось влаштуватися у чужому для нас місті. Я, зі свого боку, покладав деякі надії на Український Допомоговий Комітет у Ченстохові. Але вдійсності всі наші надії не справдились.

Ченстохова була переповнена втікачами з Кельц, Радому, Кракова і Варшави. На протязі двох тижнів кількість населення зі 100.000 підскочила

рознесли цю вістку по всіх більших осередках т. зв. тоді Генеральної
дізналося багато варшавських поляків, які — виселившись із Варшави —
з моїми «варшавськими подіями». Виявилося, що про моє арештування
і навіть про прикрість, що зустріла нас відразу в Ченстохові у зв'язку
з промовжесті й ми опинилися в безвихідному становищі. Воно було
з 6-9 000 злочинців відступило, а за дві — 10-15 000, що перемістилися
в новоприбудовані квартири. За одну кімнату треба було платити
по 130-140 000. Це перші крадіжки вивантаження, отже
Губернії, очевидно в неприхильному для мене навітанні. Особливо вико-
ристалася це вже згадана мною антиукраїнська опозиція у Публічній Бібліо-
теці, а деякі уряднички Бібліотеки, члени тої опозиції, опинились у той час
також у Ченстохові. Одна з тих урядничок була навіть рідню вищезгаданому
лікареві Ш. Зустрівши мою дружину у лікаря Ш., пан Б. — чоловік
моєї колежанки по Бібліотеці — почав підбурювати лікаря проти моєї
дружини, кажучи, дослівно, що це жінка «цього українського стерва»,
цього «гайдамаки» і т. п. До речі, п. Б. належав до лівої польської полі-
тичної течії.

Для моєї дружини утворилася прикра атмосфера. Пан Ш. дивився на неї
вовком і дав їй зрозуміти, що в його хаті місця «таким» нема! Даремно
приятелька моєї дружини, полька п. Я. Б., також родичка господаря дому,
що добре знала нас, обстоювала за нею. Антиукраїнський настрій розпов-
зався з Варшави по всіх усядах та унеможлилював які б то не було
порозуміння між сторонами.

Тоді інша, більш сердешна приятелька моєї дружини, пані В. С., влашту-
вала нас тимчасово у своїй рідні, в хаті вищезгаданої пані Я. К. Лікар Ш.,
що жив у центрі міста, займав вигідне помешкання з 5-ти чи 6-ти кімнат.
Хоч до нього з'їхалася рідня і знайомі з Варшави, все ж таки там місця
було ще досить. Натомість пані Я. К. — неможлива вчителька, вдова з
дитиною — жила на передмісті хоч і у власному, але в недобудованому
домі, де тулилася в малій кімнатці з сніями. В тій же кімнатці, крім неї з
дитиною, нібито тимчасово жила ще й щойно згадана друга приятелька
моєї дружини — пані В. С. з чоловіком та дитиною. Отже, разом там уже
було 5 осіб. Та не зважаючи на це, вона прийняла до себе ще й нас!
Дружина моя примістилася у сніях, а я, разом з клунками, на горищі. Таке
прихильне людське відношення пані Я. К. нас дуже зворушило, тим більше
в час польського антиукраїнського наставлення. Ми, зі свого боку, намага-
лися віддячитись нашим приятелям чим могли.

Прошло майже два тижні серед постійної біганини по різних допомогив
і урядових установах. На те, щоб дістати якусь кімнату за посередництвом
Глувної Ради Опекунчей (ГРО) або Українського Допомогового Комітету не
було жодної надії. Нам удалося лише одержати харчові картки та дарові
обіди в польській і українській допомогив установах.

Тим часом з дня на день ставало холодніше, я вже не годен був витримати
на своєму горищі, тоді сусідка пані Я. К., пані М., дозволила моїй дружині

хвилево ночувати в її кухні на підлозі, а я зліз із свого горища до сіней пані Я. К. Ходити по вулицях міста ставало все більш небезпечно, бо відбувались постійні лапанки. Дорожнеча харчів збільшувалась, 1 кг масла вже коштував біля 120 злотих, сала — 300-320 зл., м'яса — 80-100 зл., двокілограмовий темний хліб — 20, а білий — 50 зл., т. зв. краківська булка — 27-30 зл., яйця — 10-12 зл. за штуку. Наші незначні грошові засоби виразно зменшувались з дня на день. Мої заходи одержати за посередництвом місцевого магістрату якусь працю були даремні. Згодом до Українського Допомогового Комітету з'явився представник якоїсь німецької будівельної фірми, шукаючи робітників. За працю він пропонував квартиру, харчі й по 50 зл. денно. Але я вже не міг прийняти цієї пропозиції, бо тим часом порозумівся з полк. М. С. у справі мого виїзду в околиці Лодзі, що мало наступити між 15-20 листопада.

Справді, 15-го листопада приїхав до Ченстохови полк. М. С. з наміром забрати свого зятя з родиною і мене до м. Ласку (під Лодзею, тодішній Вартелянд), де він перебував із своєю дружиною. При тій нагоді він мав визволити з примусового поселення і дружину тодішнього берлінського урядовця — інж. В. Ш., українця. Вона була виселена з Варшави й поселена в м. Піліци, в околицях Кельці.

На другий день вранці полк. М. С. виїхав зі мною, через Кельце, до залізничної станції Вольбром, а звідтіля ще 15 км ми поїхали кіньми. Надвечір 16-го листопада ми вже були в Піліцах. З трудом знайшли паню Ш., в якій і заночували.

Ця гірська закутина знаходилась у т. зв. »бандитській околиці«. Коли смерклося, з хати ніхто не виходив. Вночі до містечка навідувалися »бандити«, як звали їх німці, або т. зв. »лісові хлопці«. Вони ходили по хатах і забирали одяг, взуття, одягу, харчі й горілку. Тому мешканці містечка, як тільки ніч наступала, виносили своє майно з хат і ховали по різних кутах. Удень, натомість, приїздили німці та карали мешканців за, буцімто, сприяння повстанцям.

Рано ми вернулися з Піліц, разом із панею Ш. (полькою), кіньми на станцію Вольбром. Звідти через залізничну станцію Тунель, розположену в чудовій гірській околиці, ми надвечір (17-го листопада) дісталися до Кракова. Тут, за дозволом проф. д-ра В. Кубійовича, переночували в бюрі Українського Центрального Комітету, на вул. Зелений, ч. 26.

На другий день рано ми всі подалися залізницею назад до Ченстохови, а 19-го листопада, отримавши відповідний дозвіл, пані Ш. виїхала до свого чоловіка в Берлін. Ми просиділи цілу ніч на залізничній станції, а рано (20-го листопада) виїхали до м. Ласку, куди прибули опівдні того ж дня. Це, здається, була субота.

Завдяки посередництвові полк. М. С. я хвилево опинився в помешканні родини п. Софії, співробітника тартакової фірми інж. Сергія Куниці. В понеділок я порозумівся телефонічно з інж. С. Куницею, бо хотів вияснити справу моєї дальшої долі. Дружина моя залишилася тимчасово в Ченстохові.

Так закінчилася моя »польсько-варшавська і позаваршавська доба«. Від листопада 1944 року розпочалася моя нова »німецько-скитальська« доба, що тривала до червня 1948 року, про що писатиму іншим разом.

Наприкінці для ясности картини хочу доповнити свої »Варшавські спомини« спостереженнями іншого очевидця-українця, п. І. К., якому вдалося побувати у Варшаві зараз по описаних мною подіях, наприкінці 1944 року. Він малює синтетичний образ наслідків польського повстання так:

»Щоб описати всі знищення Варшави упродовж двомісячних завзятих вуличних боїв із польськими повстанцями, треба на це багато часу й місця. Для тих, хто знав передвоєнну Варшаву, вистане сказати: її сьогодні немає! Навіть в уяві не можна представити собі цього матеріального знищення! Інших, що знають Варшаву з географічної карти і друкованого чи живого слова — можна відіслати до стародавньої історії міста Картагени...«*

Найбільш поінформоване джерело, бо організатор і керівник повстання, генерал Бур-Коморовський у своїх спогадах, надрукованих 1945 року на еміграції і передрукованих у "Reader's Digest" в лютому 1946 року, кінчає свою працю словами: »... Варшава більше не існує.**

Моя брошура п. заг. »Варшавські бібліотеки в серпні, вересні й жовтні 1944 року« (Майнц-Кастель, 1947, вид. »Фундації плекання бібліотекарства ім. М. Гочалковської«) є лише уривком зі щойно зреферованих у попередніх числах журналу споминів.

Англійський комуністичний часопис "Daily Worker" відгукнувся 11-го серпня 1944 року на польське повстання нищівною, скерованою проти нього, статтею. Цією статтею негайно покористувалися московські »Известия«, що зробили з неї такі витяги:

»... Таємною причиною повстання у Варшаві, що спалахнуло минулого тижня, а яким керує, як повідомляють, певна особа, знана під іменем Бура, була трагічна політична гра, що її задумали скрайні польські революціонери в Лондоні. Нині докладно можна ствердити, що повстання було організоване на наказ Соснковського, що сам є майже фашистом. Соснковський, після відвідин Риму, де намагався провадити антисоветські інтриги у Ватикані, перебуває тепер у Лондоні. Він наказав почати »повстання«, не порадившись ані з рускими, ані з англійцями, ані з американцями. Оскільки він не зробив навіть найпростіших заходів для того, щоб перед повстанням порозумітися з командирами червоної армії, щоб узгіднити дії в місті й поза його межами з діями на фронті, то цілком ясно, що він зовсім не мав поважних воєнних цілей. Його мета явно була в тому, щоб мати можливість

* Див. статтю І. К.: »На звалищах колишньої столиці«, »Краківські Вісті«, ч. 297, з 30-го грудня 1944 р.

** Цитую за московським перекладом п. з. »Гибель Варшавы« (Воспоминания организатора и руководителя Варшавского восстания), Мюнхен, б. р. вид., стор. 44.

твердити, що люди, буцімто підлеглі йому, зробили, зрештою, »героїчні зусилля« зайняти Варшаву до приходу туди червоної армії. Він, очевидно, заздалегідь намагався заперечити свідомість того, що звільнення Варшави буде чином червоної армії та польських внутрішніх і зовнішніх збройних сил, які воювали спільно з червоною армією. Він, очевидно, наказав банді керівників, які знаходяться під його зверхністю, ужити якихнебудь заходів у Варшаві. Ця банда керівників підлягала його наказам. Вислідом було те, що тисячі чесних чоловіків і жінок у Варшаві природно уявили собі, що настав слушний час для справжнього повстання, час усталений, як вони, без сумніву, гадали, після цілковитого порозуміння з червоною армією, що знаходилась на східних причітках міста. Ці люди справді повстали, намагалися битися і зазнали тяжких утрат... Вчора вечером Квапінський, співробітник Соснковського, заявив, що союзники зараз же післали повстанцям поміч. В Лондоні цю заяву вважають за останнє зусилля ослабити враження відрази, що викликана таким нерозумним наказом«*.

У шостому томі своїх спогадів колишній англійський прем'єр-міністер В. Черчил, згадуючи про польське повстання у Варшаві, каже, що в цьому випадку большевики обманули альянтів.

Мабуть виправданою деякою мірою була гостра реакція на ці події з боку поступових і тверезіших польських кіл, речником яких був часопис »Універсум«, що виходив у Мюнхені. З цього приводу в тому часописі читаємо таке: »...Для оздоровлення нашого (польського) національного життя дуже спричинилося б те, якщо б перед державний трибунал поставити формальних і дійсних спричинників варшавського повстання. Щораз частіше чуємо домагання, щоб такий процес відбувся, мірою того, як наверх виходять злощасні куліси цієї великої національної трагедії! Такий процес дав би змогу на живім прикладі унаочнити ті методи, якими чужі агентури грають на наших (польських) комплексах«**.

Але такі думки були висловом тільки незначної частини польських мислителів і політиків. Натомість переважають голоси романтиків-гльорифікаторів, які всіляко славословлять варшавські події, чим не спричиняються до належного їх висвітлення і зрозуміння. Зразком цієї течії може бути книжка відомого польського письменника, знайомого автора цих рядків, п. Мельхіора Ваньковича — »Зеле на кратеже« (Нью-Йорк, 1951, вид. »Руй«).

Проте подекуди серед поляків помічається і звернення у бік більш об'єктивного і правдивого трактування цієї теми. Згадаймо, напр., монографію учасника подій З. Ступулковського («В заверуше дзейowej. Вспомнення 1939-1945». Вид. »Гриф Паблікейшнс«, Лондон 1951).

*) Див. »Известия«, Москва, 13 августа 1944, ч. 192/8494.

***) Див. статтю А. Добошинського в польському еміграційному часописі »Універсум«, Мюнхен 1947, ч. 5.

Із-за браку місця не маємо змоги обговорювати ту численну польську літературу, видану на еміграції про Варшавське повстання. Можемо лише згадати деякі твори, напр., книжку самого начальника повстання ген. Бур-Коморовського про «Підпілну армію» (нак. Католицького Видавничого Осередка «Верітас», Лондон 1951), що не вільна від одностороннього наświetлення подій. Друга частина цієї книжки, від 215 до 386 сторінки, присвячена Варшавському повстанню, має мапи і плян Варшави. Крім цього на цю тему писали: Керміш, Осташевський, Пом'ян-Довмунт, Питляковський, Богуславська, Брандис та інші.

Згадану літературу про Варшавське повстання доповнюють різні праці, видані в сучасній «демократичній» Польщі, що мають, оскільки мені доводилось час від часу переглядати їх, досить реалістичний, а подекуди й правдивий підхід до освітлення справи.

Мені здається, що в справі польського повстання у Варшаві 1944-го року сумлінний дослідник може заризикувати зробити, покищо, такі два твердження-висновки:

1) Порівнюючи поставу поляків супроти німців у 1939 році з поставою у 1944 році можна ствердити факт, що загально поляки Варшавським повстанням морально виграли; 2) але одночасно якщо б хтось хотів на тій підставі трактувати всі події тільки з ідеалістичного погляду, той може опинитися на хибній дорозі.

Всі згадані тут і незгадані різні джерела дадуть, безперечно, можливість укласти згодом відповідну монографію про Варшавське повстання 1944 року, що не було і не могло бути моїм завданням, коли я писав свої спогади в грудні 1944 року.

